

2014

מקוה ישראל 1870-1948

היסטוריה חברתית

מחקר וכתיבה: ג'ורדאנו בוטקיה, דותן הלוי, יעל שגב, צמרת לוי דפני
ייעוץ אקדמי: אבנר וישניצר, און ברק, יובל בן בסט, ליאת קוזמא, סמדר שרון

הסדנה
להסטוריה
חברתית

מבוא

שמות רבים לו לבית הספר מקוה ישראל. בשנת 1879 נכתב בעתון הלבנון כי "הערבים מכנים את המקום 'סאכנת אל יהוד' ואנחנו [היהודים] מכנים אותו 'קלונית נעטטער'." בעיתון פלסטין הוזכר בית הספר כ'מסתעמרת נטר' (המושבה של נטר) או בהזדמנות אחרת 'מדרסת נטר' (בית הספר של נטר), אברהם משה לונץ הזכיר גם את השם הערבי 'ביארת נטר' (פרדס נטר). שמואל הירש, מנהלו הרביעי של בית הספר, אף חתם על מסמכים רשמיים כ'אל-מדרסה אל-זרעיה אל-אסראא'ליה' (בית הספר החקלאי היהודי) ואילו הממשל העות'מאני שהעניק מראש את אישור הקמתו של בית הספר, כינה אותו 'מוסוי זראעת מכתבי' (בית הספר היהודי החקלאי) או במקרים אחרים 'אליאנס מוסוי זראעת מכתבי' (בית הספר החקלאי של כל ישראל חברים). השם 'מקוה ישראל', השאוב מנבואתו של הנביא ירמיהו המכנה כך את האל-היינו: מקור המים עבור עם ישראל, הוא היחיד מבין השמות הנושא משמעות סימבולית ולא תיאורית, ולרוב שימש בשיח הפנים יהודי בלבד.

שמות רבים לו למקוה ישראל, אם כן, והם אינם סתמיים ומקריים. שמות אלו מסמלים את המשמעות השונה שניתנה לבית הספר על ידי פרטים, חברות או קבוצות שונות, ובתוך כך את מעגלי השייכות והזהות השונים של מוסד ייחודי זה. מחקר זה מבקש לשרטט מתווה ראשוני לחשיפת סיפורו המורכב והמיוחד של בית הספר מתוך נקודות המבט השונות הללו, באמצעות מסמכים מקוריים שטרם נחשפו מארכיונים שונים בישראל ובעולם. אנו מבקשים לשרטט את קווי המתאר לשחזור מלא ושלם יותר של עברו של מקוה ישראל. אלו ישלימו במקומות מסוימים ויאירו באור חדש במקומות אחרים את הידוע לנו עד כה על מקוה ישראל, ויהפכו את המקום ועברו לצומת מפתח עבור שדרות ציבוריות רחבות.

מקוה ישראל מייצג המשכיות מרתקת מסוף המאה ה-19 ועד לימינו. בית הספר נולד כמוסד חקלאי חינוכי במדינה העות'מאנית, המשיך להתקיים בשנות המנדט הבריטי, ובסופו של דבר הפך למוסד חינוכי במדינת ישראל. סיפורו מייצג בזעיר אנפין את סיפורו ההיסטורי של המזרח התיכון בעת החדשה: נשלט ברובו על ידי האימפריה העות'מאנית, נכבש על ידי מעצמות המערב, חולק ביניהן באמצעות מערכת המנדטים לאחר מלחמת העולם הראשונה, ולבסוף פוצל למדינות לאום שונות. במלים אחרות, מקוה ישראל הוא נקודת עניין במפה הארץ ישראלית, אך ללא כל ספק גם אתר היסטורי בעל חשיבות אזורית, מזרח תיכונית ובינלאומית, המאפשר להתבונן

בהיסטוריה של המקום לא רק מבעד לפריזמה הלאומית כי אם גם בהקשריה האזוריים ובהקשר של היחסים הבין-מעצמתיים.

הפילוסוף ומבקר הספרות הגרמני וולטר בנימין כתב בחיבורו האחרון כי מטרתו של ההיסטוריון היא להבריש את ההיסטוריה כנגד כיוון הפרווה. בנימין ניסה להדגיש את תפקידו הביקורתי של ההיסטוריון, כמי שיכול וצריך לקרוא תיגר על האמיתות המקובלות של תקופתו. אולם היסטוריונים רבים אינם מסתפקים כיום בביקורת הנראטיבים המקובלים; הם מבקשים לשכללם או להחליפם בנרטיבים רחבים יותר המביאים אל קדמת הבמה קולות של אנשים וקבוצות אשר לא נשמעו בעבר. בכך מבקשים היסטוריונים חברתיים להוסיף לעיסוק השגור במדינות ובמנהיגים גם את קולן של חברות, תרבויות וקבוצות שונות בחברה. על פי תפיסה זו, גם שחקנים הפעילים בשדות של תרבות ופנאי, של מיניות ומגדר, או של מדע וטכנולוגיה, הם חלק מן המציאות ההיסטורית ועליהם לתפוס את מקומם לצד פעילים בתחומי הצבא, הפוליטיקה, והדיפלומטיה שנתפסו בעבר כאחראים הבלעדיים על ייצור הסדר הקיים. היסטוריה חברתית מבקשת להרחיב ולכלול בתוך הסיפור ההיסטורי גם את סיפורם של "האנשים הפשוטים" ולהציבם בתוך המבנים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים והתרבותיים של התקופה, וחשוב לא פחות, למקמם בתוך סביבה גשמית, בנויה, מעובדת, או מתועשת, שבתורה מעוצבת על ידי הסוכנים ההיסטוריים שפועלים בתוכה ועליה.

כמה ספרים תיעדו את ההיסטוריה של מקוה ישראל; החיבור הסדור הראשון "תולדות הניסיון הראשון לחקלאות יהודית בארץ ישראל" נכתב על ידי שלמה הלליס בשנת 1931, בעת שזה שימש כמורה בבית הספר. סביב חגיגות ה-100 להקמת בית הספר, בשנת 1970, נכתבו כמה חיבורים על ידי מנהל בית הספר דאז, גדעון כץ (ראו נספח מקורות), שסקרו את ההיסטוריה של בית הספר עם פנים לעתיד. בשנה זו נכתב גם על ידי חוקר תנועת העבודה, הסופר והפובליציסט יוסף שפירא, הספר "מאה שנה מקוה ישראל". חיבור מקיף זה משמש במידה רבה כ"היסטוריה הרשמית" של מקוה ישראל ומהווה מקור בסיסי וחשוב. שפירא התבסס במחקרו על מסמכים ארכיוניים של בית הספר, יומנים, זיכרונות ועדויות בעל פה, וספרו סוקר את התפתחותו ההיסטורית של בית הספר לצד סקירה של סוגיות כלליות. בנוסף לספרים, נכתבו על מקוה ישראל מאמרים רבים, אשר ראו אור בעיקר בבמות פופולאריות העוסקות בהיסטוריה של הישוב או של הציונות.

ואולם, במרבית החיבורים ההיסטוריים הקיימים אודות מקוה ישראל נמצא כי הגיבורים המרכזים של בית הספר הם מנהלי המוסד ומוריו. כך, למשל, חלוקת התקופות על בסיסה נכתבה ההיסטוריה של המוסד התבססה לרוב על תקופות הניהול של המנהלים השונים: תקופת קרל נטר, זאב הרצברג, שמואל הירש, יוסף נייגו ואליהו

קראוזה (תקופת יצחק שמאש "הבגדדי" שניהל את בית הספר בין השנים 1873-1877 בדרך כלל נדחת לקרן זווית בהיסטוריה הרשמית של המוסד), מתוך תפיסה ניתוחית לפיה העומד בראש המוסד הוא זה שהתווה את מהלכו ההיסטורי. תיקוף גס יותר, המסתמך גם הוא על הכרונולוגיה ה"מנהלית", היא החלוקה לשתי תקופות עיקריות: התקופה הטרומ ציונית, לפני כניסתו של קראוזה לתפקיד, ולאחר מכן תקופת ניהולו של קראוזה, המתוארת כתקופה הציונית בתולדות בית הספר. חלוקה זו מושתתת על תפיסה לפיה הציונות היא הגורם המרכזי בהיסטוריה של בית הספר וכי על כן, מידת 'ציוניותו' היא המפתח לבניית 'תיקוף' בעל כוח הסברי.

המחקר הנוכחי מבקש להציע קריאה ניתוחית אחרת של ההיסטוריה של מקוה ישראל, בהסתמך על מקורות ארכיוניים נוספים אשר יאפשרו קריאה רחבה ויסודית יותר בחומר ראיות מגוון ובכך יעניקו עומק לתמונה ההיסטורית הקיימת. בעבודה מאומצת ומשותפת נאספו מאות עדויות בתורכית-עות'מאנית, צרפתית וערבית מארכיונים שונים בעולם, מסמכים השופכים אור על תולדותיו של בית הספר. כך, למשל, בארכיון ראש הממשלה המרכזי באיסטנבול נמצאו מסמכים בתורכית עות'מאנית המעידים על הקשר של מקוה ישראל עם השלטונות העות'מאנים במרכז האימפריה. תשלומי מיסים ובעיות בגבייתם, ענייני אדמיניסטרציה ומנהל ואף בעיות חריגות עם מורים במוסד מתועדות היטב בארכיון זה. מסמכים בתורכית-עות'מאנית נמצאו גם בארכיון הציוני, והם מתעדים רישומי קרקעות ובעלות על קרקע אשר הוענקו על פי רוב על ידי השלטונות העות'מאנים המקומיים. גם מסמכים חדשים בעברית, כמו מכתבים, חשבונות, ודו"חות נמצאו בארכיון הציוני והם שופכים אור על מעמדו של מקוה בקרב הישוב היהודי. בארכיון אליאנס בפריז נמצאו מאות רבות של מסמכים, בעיקר בצרפתית, אשר מתעדים התכתבויות של מנהלי מקוה עם הנהלת אליאנס, בעיקר אודות ענייני הניהול השונים ומעידים על מערכת היחסים המורכבת שבין מקוה ואליאנס בפריז. בנוסף, בארכיון הפרטי של בית הספר מקוה ישראל שמורים מסמכים אישיים של מנהלים, מורים ועובדים, כמו אישורי פטור מן הצבא העות'מאני לאנשי סגל ההוראה של מקוה בעת מלחמת העולם הראשונה.

ניתחנו את המסמכים שחשפנו, לצד אלה ששימשו חוקרים קודמים, תוך שימוש בגישות חדשות בהיסטוריה החברתית-תרבותית, אשר ביכולתן להציע תובנות חדשות על ההיסטוריה של בית הספר. לשם כך הורכב צוות מחקר מגוון הכולל היסטוריונים ותלמידי מחקר המתמחים בנושאים, בשפות ובאזורים הגיאוגרפים הרלבנטיים. בראש צוות המחקר עמדו ההיסטוריונים החברתיים ד"ר ליאת קוזמא מהאוניברסיטה העברית, ד"ר און ברק וד"ר אבנר וישניצר, שניהם מאוניברסיטת תל אביב. יחד עמם עבדו תלמידי המחקר יעל שגב, דותן הלוי וצמרת לוי-דפני מאוניברסיטאות העברית ותל אביב, וכן ג'ורדאנו בוטקיה מפריז. סייע ביעוץ והכוונה ד"ר סמדר

שרון מהאוניברסיטה העברית וד"ר יובל בן בסט מאוניברסיטת חיפה. המסמך שהתקבל מעגן את חזון שימור ושחזור הנוף המקואי בהקשרים הרחבים של הנוף האנושי החברתי והתרבותי של תלמידיו, מוריו, שכניו וכוחות אחרים שפעלו בו ולצדו.

המסמך מתמקד בעשורים המכוננים של המוסד, בהם נוסח ועודכן שוב ושוב הקוד המארגן את יחסי הגומלין בין הכוחות האנושיים והסביבתיים במקום. כבית ספר חקלאי, משמש מקוה ישראל אתר מובהק למהלך כזה, של שיבוץ הנוף הבנוי במשולש אדם-חברה-סביבה – מערכת יחסים שהעסיקה את אנשי המקום מאז היווסדו.

נדבך אחד, מוכר, של הקשר הזה הוגדר היטב בתחילת שנות הארבעים של המאה שעברה, במאמר "למה עורכים תערוכות נוף?" שראה אור בעילום שם בעיתון התלמידים של מקוה ישראל.

והתשובה היא: התערוכות נערכות, ראשית, בקשר עם הצורך התכוף והחיוני לפתח את רגש המולדת. "לפתח" – לאו דווקא, יותר נכון יהיה אם נגדיר ונציין את הדבר בפועל- "להגביר" ו"ל[ת]רבת", כלומר- להוסיף ולשוות אופי תרבותי לאותו "רגש מולדת" הקיים אצלנו בארץ גם בלאו הכי ושהוא, אותו "רגש מולדת" שייך ללא ספק להישגי הגדולים והחשובים ביותר בחיינו המחודשים בארץ. [...] ואנו, אבות אבותינו ובניהם ונכדיהם וניניהם, הלא לא ידעו במשך דורי דורות כיצד להסתכל, על הגישה האומנותית שבהסתכלות היו נוהגים אפילו לאסר. התכנסנו פנימה והתקפלנו, התרחקנו תכלית ריחוק מהטבע וההתענינות בה. [...] עם הבראתנו הכללית צריך לבוא תיקון בשטח איכותה של ההסתכלות בסובב, בטבע, הפיכת החיפזון להתעכבות נתונה על יד הטבע ונכונות – חדירה לתוך תוכה. [...] האידיאל שלנו הוא לא בלבד "עובד אדמתו ישבע לחם" כי אם גם ובעיקר "עובד אדמתו ישבע סיפוק רוחני" וראשית ההכנה האומנותית צריכה להיות קשורה ואחזה בנוף המולדת.¹

אולם הממשק אדם-חברה-אדמה לא היה נחלתה הבלעדית של הציונות, וכפי שאפילו הקטע מעיתון הקיר המקואי מדגים, גם תלמידי המקום הכירו בקיומן של זיקות קודמות, שדרשו כעת "הגברה" או "תירבות". התחקות אחר ההיסטוריה של מקוה ישראל בעזרת כלים של היסטוריונים של האימפריה העות'מאנית ויורשותיה מאפשרת לחשוף את המסגרות המגוונות בהן נוצקה זיקה זו בראשית הדרך. כפי שיראו הפרקים הבאים, תקופת הקמת המוסד התאפיינה בניסיון ליצור קהילה עות'מאנית על-עדתית מאוחדת והומוגנית. הקהילה האמורה דומיינה כיושבת לבטח על אדמת המולדת העות'מאנית, שאף היא נתפשה כיחידה אחת הומוגנית, בניגוד חד ל"ארצות המגוונות" שהרכיבו בעבר פסיפס הטרוגני של חבלי ארץ תחת שלטון סולטאני. הקשר בין המולדת, הקהילה, והאינדיבידואלים שהרכיבו אותה קודם במערכת חינוך אימפריאלית שעברה בתקופה זו רפורמות מרחיקות לכת,

¹ "למה עורכים תערוכות נוף?" עיתון הקיר של מקוה ישראל, 1941 (משוער).

באופן שהפך חינוך ופדגוגיה, לצד סטנדרטיזציה ומידוע של חקלאות, ייעור, וממשל, לכלים העיקריים לתיקון עולם, חברה ואדם.

המוסד החדש של בית הספר החקלאי הביא תהליך זה לשיא חסר תקדים, בהדגימו כיצד האדמה הממשית של המולדת יכולה לשרת טוב יותר את הקהילה העות'מאנית. זו היתה הסיבה לכך שהעות'מאנים תמכו באליאנס ובתוכניתה להקים את בית הספר, וזו היתה הסיבה שתלמידים כה רבים ושונים, בהם ערבים פלסטינים ועות'מאנים, רצו להימנות על תלמידיו ולהתגאות בתעודת הגמר שהנפיק. אולם, מאחורי הקלעים פעלו גם כוחות שחתרו תחת הפרויקט כולו או ניסו לרתמו לקידום מטרות משלהם. גורמים דוגמת אליאנס עצמה קידמו, או לפחות שעתקו ושימרו, זהויות פרטיקולריות עדתיות/דתיות, בעוד תנועות לאומיות כמו הצינונות חתרו לפירוק החבילה, ביצקן לנוסחה אדם-חברה-נוף משמעותית חדשות, בדלניות. בה בשעה, החזון העות'מאני הותיר מורשות מגוונות גם אחרי פירוקו הרשמי. אחת מהן היא התפישה המאחדת הזו, לפיה האדם הוא תבנית נוף מולדתו והמולדת היא תבנית האנשים והקבוצות הפועלים בה. מתחילת הדרך, תפישה זו הובנה ונחוותה אחרת, ולפיכך תורגמה אחרת למציאות ולנוף ואף לתפישות גוף במקוה ומחוצה לה, על ידי גברים ונשים, יהודים וערבים, ספרדים ואשכנזים, ציונים ושאנים ציונים, מורים ותלמידים. כל אלו רצו לקחת חלק במקוה ישראל ובפרויקט שיפור הגוף הרוח והסביבה שהמקום הציע. אולם כל אחת מקבוצות אלו הבינה אחרת את הפרויקט הזה ואת יעדיו הסופיים. מקוה ישראל שתוצג להלן היא הפועל היוצא של הרצונות המשלימים והסותרים הללו.

מקוה ישראל והשלטון העות'מאני²

אף על פי שבית הספר מקוה ישראל הוקם וצמח בתוך מציאות עות'מאנית, תקופה זו איננה מיוצגת דיה בהיסטוריה של המוסד. מחסור במקורות, כמו גם התבוננות במקוה בהקשר הציוני בלבד, דחקו את המשמעות של בית הספר בהקשר האימפריאלי העות'מאני אל השוליים, מה שיצר הבנה צרה והפחתה במעמדו ובמשמעותו בתקופה האמורה. אולם עבור המחפשים אחר הקשרים בין סוגיות חברתיות וכלכליות ובין עיצוב סביבה ונוף, מזמנות נסיבות הקמת מקוה ישראל תחת השלטון העות'מאני תובנות חשובות: קיומו של מקוה ישראל בהקשר העות'מאני הוא תוצר של חשיבה חדשה באימפריה על התמודדות עם מיעוטים ועל חינוך אשר השתלבה דרך מפעל הרפורמות העות'מאני של המאה ה-19, עם תחומים מעצבי סביבה ונוף כמו חקלאות.

תחילתו של הסיפור ה"מקואי" הוצג בחיבורים רבים באופן הבא: בתחילת חודש אפריל בשנת 1870 העניק הסולטאן העות'מאני עבדול עזיז פירמאן מלכותי לנציג אליאנס קרל נטר, זיכיון להקמת בית ספר חקלאי במחוז של ירושלים, בקרבת יפו. הפירמאן מציין כי "מכיוון שבית הספר הנזכר מקל באמת את עבודת האדמה שקדמתה היום יומית במלכותי מביאה תועלת רבה", הממשלה העות'מאנית מאשרת את הקמתו והוא יקרא בשם "בית ספר חקלאי של חברת 'כל ישראל חברים'".³ הפירמאן כאמור ניתן לאחר אישורה של המועצה העליונה לצדק ואפשר את הקמת בית ספר חקלאי תחת פיקוח המיניסטריון לענייני חינוך. הפירמאן אף הגביל את זמן הקמת בית הספר לשנתיים בלבד ואת הכניסה אליו לנתינים עות'מאנים וקבע כי חברת אליאנס תחכור את 2600 הדונאמים בסכום שנתי של 7500 גרוש, כל עוד ימשיך לפעול בשטחו בית הספר החקלאי. הוא הגביל את מספר התלמידים ל-60 בלבד ולגילאי 13-16, ואף קבע כי בית הספר יהיה פטור ממס המעשר ('עושר') כמחווה תמיכה של השלטון בבית הספר.⁴

סיפור זה מסביר את קצה התהליך בו הוענקה הרשות האימפריאלית להקמת בית הספר, אולם נעדר ממנו התהליך עצמו. בבואנו לבחון את ההיסטוריה של מקוה ישראל יש לשאול שאלה בסיסית: מדוע הסכים השלטון להעניק את האישור ומה תועלת מצאו השלטונות בהקמת בית הספר מטעם חברת כי"ח בשטחי האימפריה? ראשית, נאמר כי ככל הנראה הדבר לא נבע מחישובי רווח מיידי. מלבד תשלומי מכסים אשר נגבו מבית הספר עבור יבוא של כלים חקלאיים, לבוש ומיני מאכל שמקורם מן החוץ, לא נמצאו בארכיון העות'מאני מסמכים המעידים על העברת מסי החכירה למרכז האימפריאלי, וייתכן שמיסים אלו נשארו בתחומי הפרובינציה

² אנו מודים לד"ר יובל בן בסט שחלק איתנו ברצון רבים מן המקורות ששימשו לכתיבת חלק זה ואף סייע בעצה טובה ובהכוונה למקורות נוספים.

³ תרגומו של אברהם אלמליח, ארכיון מקוה ישראל.

⁴ במחצית המאה ה-19 ירושלים הפכה להיות מחוז עצמאי אשר עמד תחת אחריות מנהלית ישירה של איסטנבול.

לשימוש ופיתוח מקומי.⁵ מחוות התמיכה הפיננסית של השלטונות בבית הספר בדמות הפטור ממסי המעשר הועמדה אף היא למבחן כמה פעמים. מכתב משנת 1901 למשרד האוצר מתעד תלונה של בית הספר על הדרישה לתשלום מסי המעשר בניגוד לפטור שנקבע בפירמאן.⁶

נראה כי ההסבר טמון בתהליכים רחבים יותר אותם עברה האימפריה החל משנות ה-30 של המאה ה-19 ולמעשה עד קריסתה. תקופה זו התאפיינה בסדרה של צעדים ושינויים אשר מטרתם הייתה לשקם את כוחו וסמכותו של השלטון המרכזי, להיטיב את רווחתם ורמת החיים של הנתינים ובעיקר להתאים את פניה של המדינה העות'מאנית לתנאי העולם המשתנים. העות'מאנים, וברבות השנים הספרות המחקרית, כינו תקופה זו בשם "התנזימאת" ('הסדרה' או 'ארגון' מחדש) ושם המתייחס לסדרת רפורמות כוללת בתחומי המשפט, האדמיניסטרציה, הצבא, בעלות על הקרקע, מיסוי, משפט, תשתיות, שירותים עירוניים, חינוך ועוד. מפעל הרפורמה הזה, אשר לוה בדיון אינטנסיבי ב'קידמה' ומשמעויותיה, נועד בראש ובראשונה לאפשר למדינה העות'מאנית להתמודד טוב יותר עם איומים על שלמותה הטריטוריאלית מצד מעצמות אירופיות, ועם גורמי כוח מקומיים ותנועות לאומיות שאיימו לפוררה מבפנים.

במסגרת מפעל הרפורמה, ננקטו ברחבי האימפריה יוזמות שונות לקידום החקלאות. על רקע השתלבות הולכת וגוברת של האימפריה בכלכלה העולמית, נעשתה החקלאות למסד עיקרי בכלכלתה הפנימית. ראשי השלטון החלו לקדם בהתאם רפורמות בתחום החקלאות מתוך כוונה להגדיל את היבול לצרכים הפנימיים, אך גם להגדיל את יצוא המוצרים החקלאיים אל מחוץ לשטחי האימפריה. כבר בשנת 1847 הוקמה המועצה למסחר ולחקלאות, שהפכה לימים למיניסטריון למסחר וחקלאות עם תקצוב ממשלתי ומדיניות מובנית לפיתוח מיזמים בתחומים האמורים. מכיוון שהחקלאות העות'מאנית באותה העת התאפיינה בשטחי קרקע גדולים, אך במחסור בעבודה ובהון לפיתוח השטח, השקיע המיניסטריון מאמץ בהשגת מימון לפרויקטים חקלאיים (בתחילה בעיקר בפרובינציה של הדנובה) והוקמו קרנות לתמיכה והרחבת האשראי לחקלאים, אשר כמה עשורים מאוחר יותר, ב-1888, התרחבו להיות הבנק החקלאי (Ziraat Bankasi).⁷ מאמץ ממשלתי זה לתמוך בפיתוח החקלאות באמצעות אשראי היה בין המתקדמים באירופה באותה תקופה.⁸ למרות שלא כל רווחי הבנק הוקצו לחקלאות והממשלה העות'מאנית השתמשה בהם כמאגרים פיננסיים למימון פרויקטים גם בתחומים אחרים, פעילותו של

⁵ EOB 330076/4402, BOA

⁶ DH.MKT 2583/136, BOA

⁷ Pumuk, 2006

Quataert, 1975 ;⁸ Saracoglu, 2007

הבנק היה המנוע של הממשלה העות'מאנית במאמצי לייצר שינוי אגררי באימפריה, ושינויים בתחום זה נכרו בשטח כבר בעשורים האחרונים של המאה ה-19 וראשית המאה ה-20. עם עלייתו של עבדול חמיד השני (-1876 1909) לשלטון, כבר עלה הגידול בתפוקה החקלאית על קצב גידול האוכלוסייה, מה שהביא מאוחר יותר, לעלייה נוספת בגודל האוכלוסייה, ולהפניית נפחים גדלים של תוצרת חקלאית לייצוא.⁹

כמו בחקלאות, במשפט ובאדמיניסטרציה כך גם בחינוך, ביקשה האימפריה לחולל שינויים מהותיים. מנהיגי הרפורמה ביקשו לבנות מערכת חינוך ריכוזית הנשלטת מן המרכז אשר תסייע בבניית קאדרים של 'מקצוענים' בתחומים שונים של חיי המדינה, הכלכלה והחברה, תנחיל לתלמידים זהות קולקטיבית עות'מאנית, ובכך תסייע ביצירת נתינים נאמנים, יעילים וממושמעים.¹⁰ תוכנית הרפורמה המקיפה הראשונה נהגתה ופורסמה כבר ב-1845 ובשני העשורים הבאים גדל בהדרגה מספר בתי הספר הממשלתיים והוקמו גופים שונים לפיקוח על המערכת המתהווה.¹¹

בשנת 1869, חוקקה המדינה את החוק לחינוך חובה שהיה לנקודת מפנה בהיסטוריה של החינוך הציבורי ברחבי האימפריה. באמצעות חקיקה זו, ביקשה המדינה להשלים את תהליך השילוב בין מוסלמים ללא מוסלמים ולהפוך את בתי הספר הזרים לחלק ממערכת חינוכית ומשפטית אחת. המחוקקים התעקשו ששפת החינוך תהיה תורכית-עות'מאנית, כחלק מיצירת הנאמנות של נתיניה. הזהות והשתייכות דתית ועדתית פרטיקולרית חתרה תחת הניסיון לבנות זהות עות'מאנית מאוחדת ואף קשרה בין הקהילות הלא מוסלמיות לבין מעצמות אירופה. הפרויקט החינוכי העות'מאני היה אפוא גם פרויקט של חישול זהות קולקטיבית על-עדתית. אולם, הרפורמה בחינוך נתקלה בקשיים יישומיים רבים ולמרות שהמדינה הצליחה לבנות את התשתית הראשונית, התוצאה הסופית הייתה רחוקה מן הרעיונות הראשוניים. המדינה אמנם ביקשה להתערב ולבנות עבור קהילות הלא מוסלמים בתי ספר בניהול ופיקוח ממשלתיים מתוך הרצון המרכזי להפכם לנתינים נאמנים, אך בשל מחסור בהון למימון הרפורמה ובגלל היעדר מורים מתאימים ומוכשרים, רק מספר קטן של בתי ספר הוקם במימון ממשלתי עבורם. את הפירמאן שניתן למקווה יש להבין בתווך שבין שאיפות אדריכלי התנזימאט, לבין הצורך שלהם להתפשר עם מציאות של מחסור תקציבי חמור וחולשה בזירה הבין-לאומית. מצד אחד, הפירמאן התנה את הקמת בית הספר וקבע כי ישרת נתינים עות'מאנים בלבד, ללא ייחוס של דת כלשהיא. מצד שני, הגוף שהקים את בית הספר הוא גוף יהודי בין-לאומי. בתנאים הנתונים הייתה זו פשרה סבירה מבחינת העות'מאנים. אליאנס

⁹ Pumuk, 2006

¹⁰ Evered, 2012

¹¹ Somel, 2001,42

הציעה חינוך מודרני עבור נתיני האימפריה היהודים במחוז של ירושלים ללא השקעת תקציבים מאוצר המדינה המדולדל.¹² במובן הזה היענות ללובי היהודי בדמותה של אליאנס להקמת בית ספר חקלאי הייתה ביטוי לזכויות היתר שזכו להן המעצמות ואזרחיהן באימפריה באותה העת מחד גיסא, תוך ניסיון להיאבק בהן במטרה לשלב מיעוטים למרקם אימפריאלי חדש ושוויוני, מאידך.

את ההקמה של מקוה ישראל באישור הסולטאן צריך לבחון גם בהקשר של תחום החינוך החקלאי באימפריה העות'מאנית. חינוך ייחודי זה, אשר בתחילת דרכו היה עדיין תחת אחריותו ופיקוחו של המיניסטרוני לענייני חינוך, נועד להכשיר כוח אדם הבקיא ברזי החקלאות המודרנית, שיוכל להוביל את מפעל הרפורמה בחקלאות בהמשך. המיניסטרוני לענייני חינוך מימן משלחות של סטודנטים להכשרה באירופה ואף הביא מומחים חקלאיים ואגרונומים לתמיכה בתהליכי מודרניזציה של החקלאות, כמו למשל הכשרת גידולי הכותנה לשימוש תעשייתי. בהקשר זה ביקש השלטון גם להכשיר חקלאים משכילים, ועל כן קידם הקמת מוסדות חינוך חקלאיים שמטרתם הפצת שיטות עיבוד וטיפול חדשות ושימוש בטכנולוגיה חקלאית חדישה. אולם, המחסור התקציבי הכרוני פגע גם כאן בהשגת היעדים, ורק מספר מועט של בתי ספר חקלאים הוקמו ברחבי האימפריה. בית הספר הממשלתי החקלאי הראשון הוקם ב-1847 באזור וידין (Vidin) על פני שטח של 4000 דונם ולמדה בו אוכלוסייה מעורבת של מוסלמים ושאנים מוסלמים. בית הספר נסגר לאחר 4 שנים, בשל תנאי אקלים קשים ובטענה כי הדבר לא הביא לתוצאות הרצויות ונפתח מחדש רק ב-1891. דוגמאות נוספות הן בית הספר מקוה ישראל שהוקם ב-1870 ובית הספר 'אור יהודה' שהוקם ב-1904 באזור איזמיר, מוסדות שנבנו ביוזמה ובמימון של אליאנס עבור יהודי האימפריה.¹³ בית ספר חקלאי נוסף, הוקם גם הוא ב-1904 באזור סלוניקי, על ידי מיסיונרים אמריקאים ויועד עבור האוכלוסייה הכפרית הענייה שבאזור. הוא מומן בעיקר באמצעות הון שגויס למען מטרה זו בארצות הברית.¹⁴

בשנת 1869, כשנה לפני פרסום הפירמאן הרשמי, ביקר קרל נטר עצמו באיסטנבול ובדמשק, ונפגש עם המושל של פרובינציית דמשק, שרוב חלקי ארץ ישראל היו בתחומה.¹⁵ בתיקיית משרד החוץ שבארכיון ראש הממשלה באיסטנבול נמצא מסמך הבקשה ששלח קרל נטר באמצעות השגרירות העות'מאנית בפאריז בשנת

---

¹² Evered, 2012
TKM.HD 42/737, BOA ¹³
Marder, 1979 ¹⁴
¹⁵ קראוזה, 1941.

1869 להקמת בית ספר חקלאי בנפת יפו שבמחוז ירושלים.¹⁶ בתיקיה זו מתועדים מספר נוסחים של כתב הבקשה המקורי בו מבקש נטר להסביר את היתרון שבהקמת בית הספר הזה תוך שהוא עומד על הקשיים במצבם של היהודים במחוז הנזכר ומסביר כיצד עבודת האדמה תתרום לקידומם. בקצרה, לנוכח אתגרי השעה ועל רקע המשבר התקציבי המתמשך, מצא השלטון העות'מאני תועלת רבה בהקמת בית ספר חקלאי אשר יסייע לייצר את המסד האנושי עליו תשען הרפורמה החקלאית. במלים אחרות, אליאנס ענתה על צורך שהשלטון העות'מאני זיהה כבר כמה עשורים קודם לכן, אך חסר את האמצעים להציע פתרונות בעצמו.

המימון החיצוני מנע מהאימפריה להיות מעורבת באופן אפקטיבי בנעשה בבית הספר. כך, למשל, בסוגית זהות התלמידים אשר נעשתה למוקד למתיחות בין שאיפותיהם של אליאנס, הנהלת בית הספר, השלטונות העות'מאנים והתושבים המקומיים. מספר פעמים ביקשה אליאנס לשלב במוסד החינוכי יהודים שלא היו נתיני האימפריה, כאשר מנגד קבלו תושבי המקום המוסלמים על חוסר האפשרות להתקבל לבית הספר. עצומה שנשלחה למושל מחוז ירושלים בשנת 1909 קובלת על העובדה כי רק יהודים לומדים בבית הספר. התשובה שניתנה על ידי השלטונות שמרה על הממלכתיות המקורית של הפירמאן, אישרה מחדש את תנאי הצו המקוריים, והדגישה כי על-פי תנאים אלה לא-יהודים זכאים ללמוד במוסד.¹⁷ ואולם, באופן בלתי רשמי, בכל התכתובות והמסמכים הפנימיים מכנים השלטונות את המוסד 'בית הספר החקלאי היהודי של כ"ח' וכך, על אף הצהרות הפירמאן, אשר לכאורה פותחות את שעריו בפני בני כל העדות והדתות האחרות, הכירה המדינה בפועל באופיו היהודי של בית הספר (על משמעויותיה הרחבות של סוגיה זו, נעמוד בהמשך בפרק השני העוסק ביחסי מקוה ישראל עם הערבים).

הקשר הרופף בין הממשל העות'מאני ובית הספר איפשר למנהליו עצמאות מרבית, בדומה לבתי ספר אחרים שהפעילו גורמים זרים במקומות אחרים באימפריה באותה העת. מיעוט המסמכים שנמצאו בארכיון ראש הממשלה הדין בענייני בית הספר הפנימיים, כמו גם בתכני הלימוד, מעיד כנראה כי רק במקרים קיצוניים, בהם התגלעו בעיות חמורות, נדרש השלטון באיסטנבול לנקוט עמדה. כך, לדוגמא, מבקש השלטון באיסטנבול בשנת 1914 להרחיק ממשרת הוראה אדם בשם אנור חמדי ובשמו האחר שמואל, משום שזה נמצא מפיץ רעיונות עוינים בגנות ממשל התורכים הצעירים והאימפריה. המורה נעצר ונאלץ לצאת את האזור.¹⁸ גם מכתב בקשה שנשלח למיניסטריון לענייני חינוך בשנת 1901, בעניין חומרי לימוד וספרים מטעם אליאנס ומטעם מקוה ישראל, מחזק את

OT.RH 34/87, BOA; OT.RH 74/87 7821, BOA ¹⁶

¹⁷ DH.MKT 1244/84, BOA

¹⁸ EUM.KLH 14/21; DH.EUM.1.ŞB 14/15, BOA

הרושם הזה. במכתב נמצא מידע אודות בית הספר החקלאי היהודי (מקוה ישראל) כמו למשל מי הם התלמידים ומהיכן הם מגיעים.¹⁹ מדוע, אם כן, מבקש המיניסטריון מידע אודות בית הספר אשר באופן טבעי אמור היה להיות תחת אחריותו? ככל הנראה על שום שאינו מעורב מספיק בנעשה בבית הספר. עיסוק דליל בסוגיות בית הספר מאפיין גם את השיח הפנים עות'מאני אודותיו. כך עולה למשל מתוך מסמך השואל תחת איזו אחריות מנהלית נמצא בית הספר מקוה ישראל, שהופנה ב-1901 אל משרד הפנים העות'מאני.²⁰ זאת לאחר שבשנת 1894 הועבר בית הספר מאחריות המיניסטריון לחינוך למשרד לפיקוח על היערות, המכרות והחקלאות.²¹

המחקר על מקוה ישראל מתוך המקורות העות'מאנים מעלה, כאמור, תמונת מצב מעניינת ומכניס את המקרה הייחודי של מקוה להקשר היסטורי-עות'מאני: בית הספר הוקם בתווך שבין הרצון האימפריאלי העות'מאני לממש את הרפורמות החקלאיות והחינוכיות ברוח ערכי הקדמה לבין ההכרה של מנהיגי האימפריה שעליהם להתפשר עם מציאות תקציבית וחולשה בין-לאומית. על הקרקע הפורייה הזו יכלו להתממש רעיונותיו של קרל נטר ואליאנס להקמת בית ספר עבור חקלאי יהודי. מקוה בשנותיו הראשונות התעצב באינטראקציה שבין המגמות האלה.

---

¹⁹ TKM.HD 37/7742, BOA

²⁰ DH.MKT 2583/63, BOA

²¹ MF.MKT 275/15, BOA לקראת סוף המאה ה-19 ביקשו השלטונות העות'מאנים לאתר מקורות אנרגיה רוחיים וחקלאות נתפסה בהקשר זה כבעלת תרומה משמעותית בעניין. על כן העבירו העות'מאנים את בתי הספר החקלאיים וכל המוסדות אשר עסקו בחקלאות למשרד לפיקוח על היערות המכרות והחקלאות וביקשו להתבונן בבית הספר כמו גם במוסדות האחרים כפוטנציאל כלכלי. היה זה ניסיון להוסיף למימד החינוכי של מקוה גם מימד כלכלי-יצרני כך שימלא תפקיד בכלכלה המתרחבת.

יחסי שכנים – מקוה ישראל והערבים

כפי שהראנו במישור הפוליטי האימפריאלי, גם במישור החברתי והגיאוגרפי לא הוקם מקוה ישראל אל תוך חלל ריק. מראשית הקמתו ועד מלחמת 1948 היו היחסים עם השכנים הערבים לסוגיה בוערת ומעצבת בניהולו של בית הספר. בפרק זה נבקש למקד את תשומת הלב ביחסים אלה עד תחילת שנות ה-30, בטרם צמצם המאבק הלאומי באופן משמעותי את הקשרים היומיומיים בין יהודים לערבים. החלק הראשון יעסוק ביחסי השכנות עם הכפר הסמוך יאזור, בו נתחקה אחר הרגעים בהם החל הסכסוך להתפתח ונטען כי דחיית הרגע הזה בתפיסה היהודית ככלל והמקואית בפרט אפשרה לקיים יחסים של "כבדהו וחשדהו" בין שני הצדדים. החלק השני ירחיב את היריעה ליחסי המוסד עם הערבים בכלל דרך בחינת סוגיית שילובם של תלמידים ערבים במקוה ישראל. נטען כי גם מאז התקופה העות'מאנית ואל תוך תקופת המנדט קלט בית הספר תלמידים ערבים בעיקר על מנת "לצאת ידי חובה". בתקופה העות'מאנית הייתה זו החובה הרשמית שעוגנה בפירמאן הסולטאני כחלק מתנאי הקמתו של בית הספר, ובתקופת המנדט הייתה זו חובה סמלית שנועדה לשמור על יחסים תקינים עם הערבים בארץ. גישת הערבים לעומת זאת השתנתה בין שתי התקופות. בעוד בתקופה העות'מאנית נתפס בית הספר כמוסד עות'מאני מודרני שמחובתו לשרת את הנתינים העות'מאנים בני הארץ, בתקופת המנדט יוקרתו של בית הספר התבססה דווקא על היותו מוסד זר.

היחסים עם הכפר יאזור

הסיפור ההיסטורי המקואי אודות היחסים עם הכפר השכן יאזור אימץ במידה רבה את סיפור המסגרת אשר ראה ביחסים עם הערבים כרוניקה של סכסוך ידוע מראש. הנטייה לקרוא לאחור את היחסים עם הערבים ממאורעות תרפ"ט, המרד הערבי של 1936-1939 ומלחמת 1948 הולידה את ההנחה כי הסכסוך היה אינהרנטי למפגש היהודי-ערבי בארץ ישראל-פלסטין. בהיסטוריוגרפיה של מקוה ישראל ניכרת גישה זו ביתר שאת, משום שבבית הספר עצמו הוקם ב-1926 סניף של ההגנה, מה שאיחד בין המטרות החינוכיות של בית הספר ובין עמידתו הצבאית של הישוב.²² התגבשות "האתוס הדפנסיבי", עליו הצביעה אניטה שפירא, הוחלה במידה רבה גם על ההיסטוריה של יאזור ומקוה ישראל. אולם, דווקא הוותק ההיסטורי של מקוה ישראל כמוסד יהודי בארץ ישראל מאפשר לבחון את הרגעים והנסיבות בהם הסכסוך החל, ולהצביע על תקופה בה טיב היחסים היה אחר. יתרה מזאת, רעיונות ציוניים, כפי שיובהר בפרק הבא, חדרו אל מקוה ישראל רק לקראת מלחמת העולם הראשונה וביתר שאת אחריה. לפני כן ייצג מקוה ישראל גישה אידאולוגית אליאנסית לא ציונית ואפילו אנטי ציונית מובהקת.

²² שפירא, 1970, 335-336.

על כן, ההשלכה של מאפייני הסכסוך הציוני-ערבי על יחסי מקוה ישראל עם שכניו הערביים אינה מאפשרת לרדת לעמקם של יחסים אלה. פרק זה יעסוק בימים אלה באמצעות כתבות עיתונאיות ומסמכים שונים שנמצאו בארכיון מקוה ישראל ובארכיון הציוני. יש לציין אפוא כי חסרונם של מקורות ראשונים ערביים, שישפכו אור על הסוגיות בהן נעסוק כאן, עשוי להביא מבלי משים להטיה כלשהיא בכתיבתנו.

בבסיס התפתחות היחסים בין מקוה ישראל לבין הכפר יאזור עמדה העובדה כי אדמות מקוה ישראל היו בעבר אדמות הכפר יאזור או לפחות כך אנשי יאזור הבינו זאת. תהליך מסירת האדמה לידי קרל נטר החל כאמור באוגוסט 1869, אז ביקר נטר באיסטנבול והמשיך בספטמבר אותה שנה בבירות בפגישה עם המושל העות'מאני בדמשק.²³ הפירמאן שניתן בסופו של דבר, אישר את מסירת הקרקע באופן סופי, אך נראה כי נטר קיבל אי אלו מסמכים עוד לפני כן. ממכתב שכתב בספטמבר 1869 האגרונום הבריטי בולרד, שנשכר על ידי אליאנס על מנת לסייע לקרל נטר בהקמת מקוה ישראל, עולה כי אנשי יאזור, שדבר מסירת הקרקע נודע להם, החלו זורעים במרץ את האדמות הסמוכות לכפרם. אליהו קראוזה, שניתח את התכתבויותיו של נטר מתקופה זו, כתב: "בולרד שם לב לדבר המשונה, שהם זורעים חלקה מימין, חלקה משמאל, חלקה באמצע, בקצור - משתדלים לתפוס את כל השטח. בולרד הרגיש בחוש הריח שלו שמישהו מן הפקידים או הקרובים למלכות (הוא כותב באירוניה: מישהו מידידיו) לחש לתושבי יאזור לעשות ככה, כדי שיוכלו לדרוש פיצויים הגונים, לכשיגיע הזמן למסור את השטח לידי אליאנס."²⁴

בשנותיו הראשונות של המוסד המשיכו אנשי יאזור להגיע בסתר על מנת לחרוש ולזרוע את האדמות שהשתייכו עכשיו למוסד החדש. עיתון המוריה, דיווח בנובמבר 1872, כי יצחק שמאש מחליפו של נטר, אשר שהה בחו"ל באותה עת, התלונן על הדבר בפני המושל של מחוז ירושלים, נאזף פאשא. האחרון שלח עשרה חיילים על מנת שיתפסו את הפלאחים ואף ציווה את הקאימקאם של יפו שידאג כי המקרה לא ישנה. הפלאחים של יאזור טענו בפני הקאימקאם כי אדמות אלה שייכות להם ואם ימדדו אותן בחבל תצא האמת לאור. הקאימקאם ציווה למדוד, אך האדון שמאש סרב וטען כי האדמה נמדדה כבר שלוש פעמים וממילא אין לו הסמכות לעשות זאת כי הוא רק מחליף את נטר בהיעדרו. הצו בוטל ואנשי יאזור נלקחו למשפט.²⁵ פסק הדין ניתן בירושלים בינואר 1873. ראשי הכפר נלקחו אל בית הכלא לשלושה חודשים על כך שנתנו לפלאחים להיכנס לאדמת מקוה ישראל מבלי שמחו על כך. עוד נפסק כי מעתה והלאה אדם או בהמה שיתפסו על אדמת מקוה ילקחו אל הכלא ביפו ועל

²³ קראוזה, 1941, 107

²⁴ קראוזה, 1941, שם.

²⁵ מוריה, 29 נובמבר, 1972.

אנשי הכפר יהיה לשלם שישה בשליק על מנת לפדותם, סכום שיועבר במלואו למקוה ישראל. עם פרסום פסק הדין פנה האדון שמאש אל קאימקאם יפו הודיע לו כי ברשותו שלוש בהמות השייכות לכפר יאזור, הפקודה הוצאה אל הפועל ואנשי יאזור נאלצו לשלם בעדם את סכום הכופר.²⁶

דרישתם של ערביי יאזור למדוד "בחבל" את האדמה על מנת להוכיח את טענתם מאפשרת הצצה להבדלי הגישות ביניהם ובין המערכת המנהלית העות'מאנית, שעמדה במקרה זה לצד אנשי מקוה ישראל. במאה ה-19 נעשה שימוש בשיטות שונות למדידה של אדמות, ושיטת המדידה בחבל מייצגת כפי הנראה דרך נוחה עבור חלקות אדמה קטנות. שיטות אחרות, כמו מדידה באמצעות טריאנגולציה,²⁷ סייעו במדידה של שטחי אדמה גדולים יותר. במחקר גבולות מקובל היום שלא להסתפק בהנחה כי גבולות הם "מלאכותיים" ושניתן להבינם מתרשים או ממפה בלבד, אלא לייחס חשיבות לסוכנים אנושיים שעיצבו את הגבול בשטח עצמו. העמקת הרזולוציה מאפשרת מבט אל המתרחש ב"עובי הקו" המשורטט על המפה ובאזורים הלימנליים שגבולות מייצרים.²⁸ הדיון בסוגיה היכן עובר הגבול בין שטחי יאזור למקוה ישראל, מייצג סוג כזה של ויכוח בין שיטות מדידה מקומיות, שיטות עמוקות רזולוציה המעוגנות בשטח, ובין שיטות שלטוניות, רחבות-היקף, המעוגנות במפות ובתרשימים.²⁹

כמו כן, סוף שנות ה-60 של המאה ה-19, השנים בהן הועברו אדמות מקוה ישראל לידי נטר, הן שנים הרות גורל בהיסטוריה הקרקעית של ארץ ישראל-פלסטין. בשנים אלה החל להיכנס לתוקפו חוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858, אשר נועד להסדיר את רישום הקרקעות באימפריה ולרכז ככל הניתן את גביית המסים.³⁰ בנתחו פטיציות שנשלחו אל הסולטאן באיסטנבול מפלאחים בארץ ישראל-פלסטין, הראה יובל בן בסט כי התהליך החדש של רישום האדמות על שמם של בעלי אדמות גדולים יצר אי וודאות ומתיחות ארוכת שנים בנוגע לבעלות על קרקעות, בהן גם חלקות שאוכלסו על ידי המתיישבים היהודים.³¹ בעוד פלאחים נהנו באופן מסורתי מזכות העיבוד של קרקעות שלא היו בבעלותם, על פי חוק הקרקעות החדש והגיון הבעלות האירופי למעשה נשללה מהם זכות פעולה בקרקע שאינה רשומה על שמם. המתיחות שנוצרה בשל כך התעצמה במקרים בהם נמכרו האדמות 'מתחת לרגליהם' של הפלאחים.³² יתכן כי המקרה של יאזור ומקוה ישראל הוא מקרה דומה

²⁶ "מקוה ישראל", חבצלת, 24 ינואר, 1973.

²⁷ שיטת הטריאנגולציה מחלקת את שטח האדמה הנמדד למערכות של משולשים, אשר קדקודיהם מעוגנים בנקודות קבועות בשטח. באמצעות חישוב מתמטי מאפשרת שיטה זו להעריך מרחקים ושטחים.

²⁸ Benvenisti, 1996, 62-57.

²⁹ ראו בעניין זה: גרבר וקרק, 1982.

³⁰ דיון מעמיק בסוגיה זו ראו: Gerber, 1987, 82-75.

³¹ Ben-Basat, 2013, 163.

³² ראו למשל במקרה של המושבה רחובות וחרבת דוראן אצל: בן בסט, 2012, 112.

בו העברת האדמות לידי נטר הייתה חלק ממימוש חוק הקרקעות החדש אשר שינה בפועל את המשמעות המעשית והחוקית של אופני הבעלות על קרקע.³³ הקשר זה מסביר גם את היד הקשה שנקט הקאימקאם של יפו כנגד אותם משיגי גבול מהכפר יאזור אשר ביקשו להפר את הסדר האימפריאלי החדש, כפי שקרה גם במקרים אחרים.³⁴

דיווחים משנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19 מהנהלת בית הספר, שנשמרו בארכיון אליאנס, מלמדים כי תלונות שכאלה, על שימוש של מקוה ישראל בקרקעות של הכפר יאזור, חזרו על עצמן אחת לכמה שנים. לא פעם, נשלחו למקוה ישראל מודדים מטעם הממשלה כדי לחזור ולבדוק את העניין. פעמים רבות לא עלה בידיהם של אנשי יאזור להוכיח את טענותיהם, עד שבמרץ 1889 מאמץ זה הצליח, חלקית לפחות, והקאימקאם של יפו ציווה להעביר 367.5 דונם מאדמות מקוה לאנשי יאזור.³⁵ חשוב כמו כן להבין כי בעיני השכנים הערבים לא הייתה חשיבות רבה לכך שמקוה ישראל נוסד כבית ספר, והם ראו בו מושבה שלא הייתה שונה במידה רבה ממושבות אחרות בסביבה. תפיסה זו משתקפת בכך שבפי הערבים כונה מקוה ישראל, כפי שהוזכר במבוא, בשם 'ניתר' או 'מסתעמרת ניתר'.³⁶ רק בבקשות קבלה ללימודים, בהן נדון בהמשך, מופיעה בשם המקום גם המילה 'מדרסה', דהיינו: בית ספר.

המאבק על הקרקעות קיבע את דמותו של הכפר יאזור ושל הערבי בכלל בעיני בית הספר במקום מורכב. מצד אחד, הוא היה ה'אחר' האולטימטיבי, הלוטש עיניים דרך קבע אל האדמות, הציוד וגם הנפש של מקוה ישראל, ובעל פוטנציאל להשפיע לרעה על התלמידים. כך באחת ממודעותיו לתלמידים, למשל, אסר אליהו קראוזה לגשת לחנותו של "הערבי" מחוץ לבית הספר שכן "היא מקור הקלקול והשחתת המידות של תלמידי בית ספרינו".³⁷ באותו אופן, שאף בית הספר שלא להיות מזוהה גם עם יפו הערבית, זאת אנו מגלים דרך מקרה מעניין. בית הספר היה מעניק מדי עבודה משומשים לעניי יפו, מה שהביא לכך שלעתים זוהו תלמידי בית הספר כחלק מהשבאב של יפו. כתוצאה מכך דווח בספטמבר 1903 מהנהלת מקוה ישראל לאליאנס כי מעתה יוצמדו לשרוולי המדים תגים וסרטים המעידים על היות הנער תלמיד מקוה ישראל ועל שנתו בלמודים.³⁸

³³ בן בסט 2012, 109.

³⁴ בן בסט 2012, 109.

³⁵ Israel XL E 125 Hirsch (1888-89), AIU

³⁶ "זיכרונות סבתא ויקטוריה לבית בכר", מרכז המבקרים של מקוה ישראל; "ישוב ארץ ישראל", הלבנון, 8 מאי 1879

³⁷ "מודעה", ח' שבט תרפ"ב, 312\41 אצ"מ.

³⁸ Israel XLIV E 127 Loupo (1903-04), AIU; על מקומה של יפו בעיני הנהלת מקוה ישראל ראו גם פרק 3.

אולם מצד שני, הבעלות הרשמית של מקוה ישראל על אדמותיו לא הביאה להדרה מוחלטת של ערבים ובעיקר של אנשי יאזור מאותן אדמות, שכן האחרונים נמצאו כל העת על הקרקע כפועלים או כחוכרים. לאחר מלחמת העולם הראשונה, פועלים עברים החלו לתפוס נתח מרכזי מעבודת האדמה, אולם גם אז עדיין נותרו עובדים בעיקר בבית הספר. כמו כן, חלקים נכבדים מהאדמות היו מוחכרים לתקופות של שנה ויותר לערבים מיאזור, אשר היו מעבדים אותן תמורת חלקים מהתוצר החקלאי. חוזי חכירה רבים, כתובים ערבית או תורכית-עות'מאנית, נשמרו בארכיון הציוני ובארכיון מקוה ישראל.³⁹

את היחסים המורכבים שנרקמו בין אנשי יאזור למקוה ישראל בצל ההעסקה והמחלוקת על הקרקעות ניתן להבין דרך סיפורם של שניים, עבד אל-עזיז לאהיה (מופיע במקורות ראשוניים בדרך כלל כ'עבדול עזיז') ואחמד אבו-דאליא. שני אלה, בני הכפר יאזור, החלו לעבוד במקוה ישראל, האחד בתור מנהל עבודת המזרע והשני בתור עגלון ושומר מאז ימיו של המנהל הירש (1879-1891).⁴⁰ התמקדות בפועלו של הראשון, עבד אל-עזיז, במקוה ישראל חשובה להבנת מקומם של הערבים בעיני המוסד עד מלחמת העולם הראשונה כמקור של ידע מעשי. שמואל הרשברג שביקר במקוה ישראל ב-1910, נדהם לגלות את רמתם הנמוכה של המורים הצרפתיים הצעירים ובין היתר ציין כי "מנהל עבודת המזרע עבדול עזיז מלמד את חניכיו את שיטת הזריעה הערבית."⁴¹ עדותה של ויקטוריה פריינטה ביתו של יצחק פריינטה שניהל את המטבח של בית הספר מלמדת שנוהג זה נמשך גם בשנים שלאחר מכן. בעדות שמסרה למרכז המבקרים של מקוה ישראל היא סיפרה על יחסיהם הטובים עם הערבים וציינה פעמיים כי "את החקלאות במקוה למדו מערביי יאזור."⁴²

הרעיון לפיו הערבים המקומיים הם אלו שמכירים מקרוב את עבודת האדמה התבסס על הניסיון של בית הספר בשנותיו הראשונות. תשע שנים לאחר הקמתו, החליט אחד מכותבי עיתון ה**לבנון** שביפו החתום בפסבדונים ירנ"ן להסיר את ה"משא הכבד" שעל ליבו ולדון בתוצאות פעולותיה של חברת כל ישראל חברים במקוה ישראל.⁴³ הכותב שיבח את החברה ואת נכונותה להשקיע כסף ומאמץ רב על מנת ללמד את בני ישראל את עבודת האדמה, אולם טען כי כל העמל הזה לשווא. לשיטתו אין התלמידים עוסקים לאחר גמר לימודם בחקלאות אלא בכל מיני מקצועות ועיקרם עגלונות, בהם מנצלים את הידע שרכשו על מנת לרדות בסוסים ב"שפת צרפת". הסיבה לכך היא כשירותם הירודה אל מול הערבים, הוא מתאר כי "בעלי שדות ופרדסים מסביב

³⁹ Israel XL E 125 Hirsch (1888-89), AIU

⁴⁰ ראו שפירא 1970, 174.

⁴¹ הירשברג תשל"ז.

⁴² "סבתא ויקטוריה בכר לבית פריינטה", תדפיס של מרכז המבקרים במקוה ישראל.

⁴³ "ישב ארץ ישראל", הלבנון, 8 מאי 1879.

יפו יבחרו לעבודתם בשדה ובפרדסיהם איש ערבי עזתי או מצרי היודע ומוכשר לעבודת האדמה ולנטיעת אילנות שלמדה מאבותיו הערביים הרבה יתר מאד מאלה הנערים אשר למדו במקוה ישראל מפי מורים צרפתיים. "לטענתו של הכותב גם במקוה ישראל הבינו זאת ועל כן 'פקיד מקוה' שכר גם הוא אריסים מקומיים ביודעו כי בידי היהודים לא תיתן הארץ את יבולה כפי שהיא נותנת בידי הערבים. "וכאשר שואלים את הפקיד: הלא האחוזה הזאת בשם 'מקוה ישראל' תכונה ומדוע לא יקח שכירי יום מבני ישראל, מדוע לא יספח אל אחת העבודות אף אחד מהתלמידים שהחברה הוציאה עליהם הון רב ללמדם עבודת האדמה והנה הם הולכים עכשיו בטלים מכל מלאכה? ויען הפקיד לאמר: הערביים זילי לי ושכיחי לי. לשכיר יום יהודי אצטרך לתת שכר מלאכה שני פראנק ליום ולהערבי אשלם רק שני שלישי פראנק ליום אף כי יעבוד עבודת משנה מאיש יהודי. וכן היא האמת."

במקביל לעבודתם של עבד אל-עזיז ואחמד אבו-דאליא במקוה ישראל חכרו השניים לתקופות משתנות את אדמת 'נייגו' – שטח אדמה שהיה בבעלות חברת 'גאולה', שפעלה מטעם תנועת 'חובבי ציון' לרכישת אדמות בארץ ישראל, אשר משרדיה שכנו ביפו.⁴⁴ לאחר כניסתו של אליהו קראוזה להנהלת בית הספר, הוא נעשה למתווך ומקשר בין חברת 'גאולה' ובין אבו דאליא בזמן ששימש כמעסיקו.⁴⁵ עבור בן יאזור השני, עבד אל-עזיז, ששכר את אדמת נייגו בשנת 1924, שימש קראוזה אף כמליץ יושר בפני חברת גאולה: "הנ"ל ערבי נאמן ועבד זמן רב במקוה ישראל", כתב קראוזה למנהל חברת 'גאולה', בצלאל יפה. המלצה זו התקבלה ועבד אל עזיז קיבל את החכירה.⁴⁶

מקומם של מנהלי מקוה ישראל כמעסיקים, מחד, וכמתווכים בין אנשי יאזור ובין חברת גאולה לרכישת קרקעות, מאידך, לא היה חדש ועבד גם בכיוון ההפוך: היכרותם של המנהלים עם אנשי יאזור הביאה אותם להמליץ בפני חברת 'גאולה' ולהביא לידיעתה אילו אדמות ניתן לקנות מאנשי יאזור. במקרה אחר, מצאנו כי קראוזה הנחה את אנשי 'מסדר בני ציון', אגודה יהודית אמריקאית שעסקה בין היתר ברכישת אדמות בארץ ישראל, כיצד ניתן לקנות קרקע מאנשי יאזור:⁴⁷ "עלי להודיע לכם, אדונים נכבדים, כי אני עסוק מאוד ואין שעתי פנויה כלל לעסוק בעניין קניית האדמה, רק למען הוציא את הקרקע מידי שכנינו הערבים ולמסרה בידי יהודים אעשה כל מה שאפשר כדי להוציא לפועל את הקניה. טרם שתשלחו את הכסף אני אוציא לי לחובה לברר לכם את

⁴⁴ ממסמכי החכירה של חברת "גאולה" עולה כי אחמד אבו דאליא חקר את השטח בשנים 1914, 1919 ולאחר מכן שוב בשנת 1925. "חוזת חכירה בין אחמד אבו דאליא ובין חברת גאולה", כ' אב, תרע"ד, J85\693, אצ"מ; "חוזת חכירה בין אחמד אבו דאליא ובין חברת גאולה", 14 ינואר, 1919, J85\693, אצ"מ.

⁴⁵ "חברת גאולה אל אליהו קראוזה", 2 ינואר, 1925, J85\693, אצ"מ.

⁴⁶ "אליהו קרוזה לבצלאל יפה", 15 ספטמבר, 1924, J85\693, אצ"מ.

⁴⁷ "אליהו קראוזה אל אגודת בני ציון", 5 מרץ, 1922, J41\322, אצ"מ.

כל מצב העניין לטיב האדמה, כדי שתדעו את אשר לפניכם וכדי שלא יבואו עלי טרדות וחזרות בדבר פרטי העניין. את האדמה אי אפשר לרכוש בבת אחת אלא חלקים חלקים במשך של 2-3 שנים. את שטחי האדמה יש לקנות [מ]ערבים יחידים..." מבחינה זו, אנו יכולים להבין כי לצד תפקידו הרשמי של אליהו קראוזה כמנהל בית ספר הוא תפקד גם כאיש שטח של המוסדות המיישבים. דמויות כמו קראוזה ואחרים מלמדות אותנו לבחון את פועלם של סוכנים היסטוריים גם מעבר למסגרת בה הם מוכרים.

אולם, קראוזה ושני בני חסותו לא חידשו דבר במקוה ישראל. עדות מוקדמת יותר לתופעה זו אנו מוצאים במכתב שנשלח על ידי עגלון של מנהל מקוה ישראל, אל אליעזר יפה, בו מציע הראשון לתווך בין חברת 'גאולה' ובין ערבים מיאזור בקניית שתי חלקות אדמה הקרובות לאדמת 'נייגו' שהייתה בבעלות חברת 'גאולה'. הוא כותב אגב כך כי הערבים ישלמו לו נפוליאון אחד על התיווך הזה. תאריך שליחת המכתב אינו ברור, אך ניתן למקמו בתקופת ניהולו של יוסף לופו, בין השנים 1902-1913.⁴⁸

במקביל, במקרים שונים גנבו תושבי יאזור תוצרת וציוד חקלאי ממקוה ישראל ולעתים אף תקפו עובדים במקוה ישראל. דיווחים על כך מופיעים בהתכתבויות בין יוסף נייגו והנהלת אליאנס בשנים 1898-1899.⁴⁹ על מנת למנוע את הגניבות, העמידו במקוה מספר פעמים שומר ערבי מאנשי יאזור. כך נעשה, למשל, לאחר גניבה גדולה בשנת 1903, אשר לאחריה מנהיג חבורת הגנבים החזיר חלק מהציוד שנגנב ונתמנה במרץ 1904 בעצמו לשומר במוסד. לאחר שבתור שומר הוא הכניס את חבריו לגניבה נוספת, הוא סולק ממקוה ישראל, מה שהביא לגניבות נוספות ולאלימות בין גנבים לתלמידי מקוה.⁵⁰ במקרה אחר, שהתרחש ביולי 1909, השומר הערבי במקוה ישראל ירה למות באחד מחבורת גנבים בני יאזור, בעת שאלה ניסו לגנוב תוצרת חקלאית מכרמי המוסד. אנשי יאזור חזרו בכוחות מתוגברים והצליחו להיכנס אל תוך בית הספר, שם שברו את החלונות והתקוטטו עם התלמידים. האחרונים ברחו ליפו ורק לאחר הגעת חיילים למקוה ישראל הסתיימה המהומה. בעיתון הצבי שדיווח על כך, בחר הכותב להעיר כי אין למאורע "כל ערך מדיני" אלא ביטוי ל"מסורותיהם וחוקי האון" של הפלאחים שביקשו לנקום את הריגת חברם.⁵¹

הערה לכאורה סתמית זו היא בעלת משמעות עמוקה לחוקר המחפש את הרגע בו הופך סכסוך השכנים על אדמת ארץ ישראל-פלסטין לסכסוך לאומי. היא תואמת התבטאויות ציוניות אחרות המציגות את פועלה של

⁴⁸ "העגלון של יוסף לופו לבצלאל יפה", תאריך לא מופיע, J85\693, אצ"מ.
Israel XL E 125 Hirsch (1890-91), AIU;⁴⁹ Israel XLV E 128 Niego (1898-99), AIU
Israel XLIV E 127 Loupo (1903-04), AIU ⁵⁰
⁵¹ "מיפו", הצבי, 9 יולי 1909.

הציונות, למשל בתחום ההשתלטות על קרקעות, כפעולה לאומית אידאולוגית, כמעשה לגיטימי ובלתי אלים, אך את ההתנגדות הערבית כתוצר של נטייה 'טבעית' לאלמות.⁵² גישה זו סייעה לפטור אירועים כגון זה שהוצג בלא כלום, בתואנה שהוא אינו מבטא אידאולוגיה. במקוה ישראל אפשר העיוורון הכפול הזה הן ביחס להשלכות נוכחות המוסד והן ביחס לתגובות המקומיים לשמור על יחסי 'כבדהו' וחסדה' עם השכנים מיאזור עד תחילת שנות ה-30 כמו גם על פרסוניפיקציה של אנשי יאזור ה'נאמנים' או ה'פורעים'. חשוב לומר, עם זאת, כי ניכר שאנשי יאזור עצמם שימרו את אופי היחסים הזה. מיודענו עבד אל-עזיז, למשל, שימש בדצמבר 1914, ימיה הראשונים של מלחמת העולם הראשונה, כשומר במקוה ישראל. האחרון, יחד עם אבו דאליא שהוזכר כבר כעגלון של מקוה ישראל, נתבקש על ידי אנשי יאזור להצביע בפני הממשל הצבאי העות'מאני על הנשק בו מחזיקים במקוה ישראל. השנים סירבו ובביקורת שנערכה במקוה לא נמצאו נשקים. תמורת שתיקתם נכלאו עבד אל-עזיז ואבו דאליא והוכו על ידי אנשי יאזור. ממקוה דווח להנהלת אליאנס כי המלחמה הביאה לחידוד תחושת השנאה ביאזור כלפי מקוה ישראל.⁵³

סיפורם של השניים, שחיו בין היהודים במקוה לבין אחיהם ביאזור, הוא גם סיפורם של אחרים. ויקטוריה פריינטה למשל, בתו של יצחק פריינטה שניהל את המטבח של מקוה ישראל, נולדה סביב שנת 1901 במקום בסיועה של המיילדת הערבייה הקבועה מיאזור. היחסים הקרובים של בני משפחתה עם ערביי יאזור סייעו לראשונים יותר מפעם אחת, כאשר הוזהרו ואף הוחבאו מראש על ידי אנשי יאזור טרם פרצו אחיהם למקוה ישראל על מנת לגנוב. בימי הרעב של מלחמת העולם הראשונה, הסתייעה משפחת פריינטה באנשי יאזור על מנת להשיג מזון.⁵⁴ גם לאחר המלחמה נמשכה ערבות זו, כאשר בפרעות תרפ"א הסתיר אחד מערביי יאזור בביתו משפחה יהודית ממקוה ישראל, כדי שלא יאונה לה רע.⁵⁵

הדוגמא האחרונה שנביא כאן מייצגת בצורה מובהקת את היחסים המורכבים בין מקוה ישראל ואנשי יאזור. ביוני 1929, תפסו שומרי מקוה ישראל את אחד מבני סלים רמצי'אן מיאזור כורת ענפים בחורשת האקליפטוסים של בית הספר. אליהו קראוזה שיגר מיד מכתב למפקד המשטרה ביפו בו ביקש "לעשות חקירה ודרישה בענין זה ולהעניש את הגנב לפי החוק."⁵⁶ אלא שעוד בטרם נתקבלה תגובה מהמשטרה שינה קראוזה את

⁵² ראו למשל דבריו של י.ח. ברנר כפי שמופיעים אצל: כהן, 2013, 25. וגם: אפשטיין, 1907.
⁵³ AIU (1914-17), Israel XLI E 123 a Krause, אודות אירוע זה ראו גם: בן צבי, תשכ"ג, 34-35.
⁵⁴ "סבתא ויקטוריה בכר לבית פריינטה", תדפיס של מרכז המבקרים במקוה ישראל.
⁵⁵ "אליהו קראוזה אל מר פורט מפקד משטרת יפו", ו' אלול, תרפ"א, J41\322 אצ"מ.
⁵⁶ "אליהו קראוזה למפקד המשטרה ביפו", 23 יוני, 1929, J41\315 אצ"מ.

דעתו וכתב במכתב נוסף: "אני מבקש בזה להפסיק את החקירה ודרישה בענין זה," ונימוק הבקשה בצידה: "כי סלחתי כבר לגנב."⁵⁷

מה כללה אותה סליחה או אולי סולחה, אין לנו יודעים, אך ניתן לקרוא כאן בין השורות כי מסגרות שונות של תיווך שימשו בין אנשי מקוה ישראל והכפר יאזור, מסגרות שאפשרו 'לסגור עניינים' הרחק ממשטרת המנדט ומהחוק הפלילי. מקרה זה ממחיש את האופן בו הובנו במקוה ישראל הערבים כנתונים במערכות יחסים בין-אישיות ולא אידאולוגיות. אלה סייעו להמעט בערכן האידיאולוגי של התקפות מזדמנות או הבנתן כ'גניבות' ומכאן גם במשמעותן של רכישת האדמות או דחיקת רגליהם של הפועלים הערבים, פעולות שבמידה רבה הובילו לפעולות התנגדות אלו. בעוד אנשי מקוה לפחות החל מתקופתו של קראוזה תפסו עצמם כחלק מפרוייקט לאומי, הם סירבו לראות בהתנגדות לפרוייקט הזה משמעות לאומית. במקום לראות בגניבות ובאלימות חלק ממסגרת כוללת של סכסוך לאומי מתהווה, הם הבינו והציגו את השנאה למקוה, ואת הפגיעות במוסד כמעשים יחידאיים של אוכלוסייה בורה ו'פרימיטיבית'.

תלמידים ערביים במקוה ישראל

כאמור, השכנים הערבים של מקוה ישראל לא ייחסו חשיבות גדולה להיותו של המוסד בית ספר. הם ראו בו מושבה או חווה חקלאית, וקיימו עמו יחסי שכנות בצביון דומה לזה המוכר ממושבות ציוניות אחרות. אולם כמוסד חינוכי ממשלתי ייצר מקוה ישראל גם מעגלי יחסים רחבים ורחוקים יותר, שכן משירותיו יכלו ליהנות גם תלמידים ערבים שלא חיו בדרך כלל בקרבתו. כך, בעוד שמאבקים בשנות העלייה הראשונה והשנייה בין יהודים לערבים במושבות יהודה יכולים להתפרש כמנותקים ממאבקים בין יהודים לערבים במושבות עמק הירדן למשל, המקרה של מקוה ישראל הוא אחר, שכן כמוסד הוא בא במגע עם אוכלוסיות ערביות רחוקות כקרובות. חלק זה יעסוק על כן בסוגיית התלמידים הערבים של מקוה ישראל. מדוע ביקשו ערבים ללמוד במקוה ישראל? מהיכן הגיעו? כיצד ראה זאת בית הספר וכיצד השתנו הגישות בין התקופה העות'מאנית לתקופת המנדט?

יוסף שפירא הקדיש לסוגיה זו כמה שורות בספרו וטען כי מאז הקמתו ועד המרד הערבי הגדול של 1936 למדו תלמידים ערביים במקוה ישראל. הם למדו עברית ונהנו משוויון זכויות מלא לתלמידים היהודיים. בפתח דבריו, הוא מזכיר ביקורת שנכתבה בעיתון **פלסטין** על אי הקבלה של תלמידים ערביים למקוה ישראל, אך פוטר טענה זו בכתבו כי הנהלת בית הספר הוכיחה שאין הדבר נכון.⁵⁸ אולם, מסמכים של הנהלת בית הספר

⁵⁷ "אליהו קראוזה למפקד המשטרה ביפו", 25 יוני, 1929, J41\315 אצ"מ.

⁵⁸ שפירא 1970, 433-434.

עצמה, כמו גם ניתוח המאמר בפלסטין בהקשרו חושפים סיפור מורכב יותר לגבי האופן בו ראה בית הספר את נוכחותם של תלמידים ערבים ותפיסתם של התלמידים הערבים את בית הספר.

מכתבים רבים הדנים בקבלת תלמידים מוסלמים לבית הספר נשמרו בארכיון הציוני. רובם הגדול נשלח דרך הקאימקאם (המושל העות'מאני) של נפת יפו. מתוכם עולה כי שאלת מועמדותם של תלמידים ערבים למקוה ישראל לא הייתה ענין שולי עבור הנהלת בית הספר.⁵⁹ עם זאת, ניתן לטעון כי קבלתם לבית הספר שימשה את אנשי מקוה ישראל באופן אינסטרומנטלי אל מול השלטון העות'מאני. יש לזכור כי על פי הצו הסולטאני חויב בית הספר לקבל אל שורותיו גם לא-יהודים. כך, למשל, כשאחד מאנשי יאזור ביקש לקבל את בנו כתלמיד בבית הספר, כתב המנהל לופו להנהלת אליאנס כי לאחר ששני תלמידים מוסלמים עזבו השנה את בית הספר חשוב לו לקבל את התלמיד האמור על מנת להוכיח לשלטונות כי בבית הספר לומדים כמתחייב גם תלמידים מוסלמים.⁶⁰ במקרה אחר, בימי מלחמת העולם הראשונה, נדרשה ממנהל בית הספר אליהו קראוזה הפגנת נאמנות לאימפריה כך שבית הספר לא ייפגע בשל קשריו עם צרפת, שהייתה אז מדינת אויב. במקביל, מפאת הקושי הכלכלי, צווה קראוזה על ידי הנהלת אליאנס לסגור את בית הספר ולהשאיר בו קומץ תלמידים בלבד. על מנת לעמוד בשתי המטלות, גייס קראוזה 15 תלמידים ערבים מתוך 30 התלמידים שיכול היה להשאיר בבית הספר, מה שהראה כי מחצית התלמידים במקום הם מוסלמים, כיאה למוסד עות'מאני.⁶¹

הלך הרוח הזה לא נסתר מעיניהם של ערבים שהכירו את בית הספר. ב-28 ביולי 1912 פרסם העיתון פלסטין מאמר ביקורת על ביקורו של מושל מחוז ירושלים במספר אתרים הסמוכים ליפו ובהם מקוה ישראל. כותב המאמר שאל בביקורתו מדוע מתעלמת הממשלה מהצו הסולטאני על בסיסו הוקם בית הספר, לפיו על תלמידיו צריכים להימנות גם לא-יהודים.⁶² בית הספר מוגדר בביקורת כבית ספר חקלאי "חשוב מאוד" אשר על פי הצו הסולטאני מחויב לקבל מבין תלמידיו גם "תלמידים מקומיים שאינם יהודים" (תלאמד'ה וטנין ע'יר אל-אסראל'ין).⁶³

נסים מלול, עיתונאי יהודי שכתב במספר עיתונים ערביים הגיב על המאמר ופרסם ימים ספורים לאחר מכן בעיתון הביירותי אל-נציר כי מדובר בשקרים וכי בקרב מסיימי הלימודים בשנים האחרונות היו אחד עשר תלמידים

⁵⁹ "קבלת תלמידים ערבים", J41\423, אצ"מ.

⁶⁰ Israel XLIV E 127 Loupo (1905), AIU

⁶¹ "מכתב מ. שגב לרחל ינאית בן צבי", 5 יוני, 1962, J41\410 אצ"מ.

⁶² "מלחאט'את (רגעים)", פלסטין, 28 יוני, 1912.

⁶³ המונח 'וטנין' הבא מהמילה 'וטן' נטען בשנים אלה במזרח התיכון במשמעויות המשלבות אותו בשיח לאומי מתפתח.

ערבים, אותם הוא מזכיר בשמותיהם.⁶⁴ ארבעה תלמידים מהכפר יאזור, תלמיד אחד מהכפר חאצור, תלמיד אחד מאנטקיה, תלמיד אחד מקסטמונו, שני תלמידים מיפו, תלמיד אחד מירושלים ותלמיד אחד מסג'ד. העיתון **פלסטין** כתב בתגובה ב-4 בספטמבר באותה שנה מאמר מערכת זועם בתגובה, בו הוא כינה את מלול "הסנגור הנבער" (אל-מחאמי אל-ג'אהל) והסביר כי מלול ביקש לברך ויצא מקלל.⁶⁵ על פי **הפלסטין**, מלול אמנם הזכיר 11 תלמידים לא יהודיים אך לא הזכיר מאות שלמדו בבית הספר שהם כן יהודים. כמו כן, כתב **פלסטין** כי כיוון שמלול הזכיר את שמות התלמידים, יש להעמיד את הדברים על דיוקם. בית הספר, לפי **פלסטין**, הסכים לקבל מיפו רק את התלמידים שאבותיהם משמשים במשרות כלשהן בממשל העות'מאני. לטענת העיתון, תלמידים אלה למדו בבית הספר חודשים ספורים בלבד, מה שבסופו של דבר לא באמת הכשיר אותם לחקלאות. בני הכפר יאזור התקבלו לבית הספר רק על שום הקשרים של אבותיהם, שעבדו בבית הספר כפועלים, וגם עליהם קשה להאמין שיצאו מבית הספר עם תעודה. לגבי התלמידים מאנטקיה ומקסטמונו, אלה לא נחשבו בעיני כותבי הדברים כתלמידים מקומיים שכן הם אינם פלסטינים (ע'ריבאן ען פלסטין), וגם הם בני נושאי משרות (מאמורין) בממשל המסייעים למתיישבי המושבה. **פלסטין** אף הוסיף הערה לפיה אין להתפלא על אפליית הערבים בקבלה לבית הספר, שכן אפילו מבני עמם (אולאד אבנאא' ג'נסהא), היינו היהודים, בית הספר אינו מקבל כל זמן שהוא אינו מכניס לבית הספר ספרדים. הערה זו מנוגדת במידה רבה להרכב התלמידים במקוה כפי שאנו מכירים אותו ממקורות אחרים. אכן, בשלב זה בתולדות בית הספר החלה להיות מורגשת נוכחות הולכת וגוברת של בני מושבות ממוצא אירופאי, אך אין לטעון שספרדים לא התקבלו לבית הספר. יתכן אמנם שטענה זו שימשה כאן כאמצעי רטורי שבאמצעותו ביקש **הפלסטין** לחדד את ניתוקו של בית הספר מההוויה העות'מאנית, שכן היהודים הספרדים נתפסו כנתינים עות'מאנים נאמנים. על כל פנים, **הפלסטין** סיכם את דבריו בכך שבית ספר שקיים כבר 43 שנה וניתן היה לצפות שיהיו בו הרבה יותר תלמידים מקומיים.⁶⁶

עיתון **האור** זיהה את הכותב ב**פלסטין** כפאיז אפנדי חדאר, אחד מהתלמידים הערביים המוזכרים במאמר, והוסיף בשמו דברים שהתפרסמו במקום אחר, בהם הוא סיפר על יחס לא טוב שהוענק לו בבית הספר,

---

⁶⁴ את העיתון אל נציר ייסד וערך רשיד חדאד סופר ועיתונאי מטבריה. כשהקים נג'יב נצאר את עיתון אל-כרמל הוא ביקש מחדאד שיצטרף אליו וזה נענה לבקשה, אולם כהחל נצאר לכתוב נגד הישוב היהודי בעיתונו והעביר את עיתונו לחיפה, נפרד ממנו חדאד וייסד את עיתונו בבירות. על פי נסים מלול שכתב בו מספר מאמרים בשנים 1911-1912 היה העיתון הזה "החלוץ הראשון בעיתונות הערבית שהגן בעד זכויותיהם של היהודים בכלל ונלחם בעד הישוב העברי בפרט." ראו: מלול, 1914, 446.

⁶⁵ לא הייתה זו הפעם היחידה בה תקף הפלסטין את מאמריו של מלול. בענין זה ראו: בן חנניה, תשי"ט.

⁶⁶ "מדרסת ניתר אל-זראעיה (בית הספר החקלאי נטר)", **פלסטין**, 4 ספטמבר, 1912.

בו למד יחד עם 300 תלמידים יהודיים, על תחבולות שונות שנעשו על מנת להרחיקו, ועל זלזול בשפה הערבית.

על פי **האור**, חדאר טען שלא כך התייחסו לתלמיד יהודי שלמד באותם ימים במדרשה הערבית בירושלים.⁶⁷

קבוצת המאמרים הזו תורמת להבנתנו את ההיסטוריה של מקוה ישראל בשני אופנים חשובים. ראשית, אנו מקבלים כאן מבט על המוסד הזה דרך עיניהם של הערבים בארץ כמי ששערי מוסד ציבורי, "מדרסת ניתר (בית הספר נטר)", העשוי לשמש ערוץ חשוב למוֹבְּלוּת חברתית סגור בפניהם. מעמדו של בית הספר כבית ספר 'עות'מאני' שנבנה מתוך צו אימפריאלי היה ענין משמעותי עבור ערביי הארץ. יתרה מזאת, בעוד שהיהודים נטו לייחס לפלאחים הערבים בארץ שמרנות ודבקות בשיטות עיבוד אדמה מסורתיות, אנו למדים מכאן כי אלה מדדו את מקוה ישראל אל מול ההבטחה שגילם כמוסד חינוכי חקלאי מודרני המסוגל לנפק דיפלומה נחשקת.

שנית, כפי שעוזר לנו כותב **האור** להבין, הכותב של מאמר הביקורת על מקוה הוא תלמיד מקוה ישראל לשעבר. כפי שהצענו בפרקים הקודמים, בחינת ההיסטוריה של מקוה ישראל דרך עיניהם של התלמידים, אינה מכוונת 'לתבל' את ההיסטוריה הרשמית אלא להציע עבודה סיפור חלופי. יתרה מזאת, חוויות של תלמידים מעולמות שונים לא נותרו חתומות בנפשם והדהדו בזירות ציבוריות רחבות. נקודת המבט הפנים ערבית שהכותב מספק לנו מראה כי סוגיות של מעמד חברתי והעדפת 'בני טובים' ומקורבים כתלמידים פועלת לצד הקונפליקט האתני בין יהודים אירופאים לערבים. האופן בו קושר הכותב את דחיית התלמידים הערבים מהמוסד עם דחיית היהודים הספרדים מדגים זאת היטב. כתלמיד לשעבר, יתכן וניתן להצביע כאן על איזה 'ברית מדוכאים' בין מיעוט התלמידים הערבים והתלמידים הספרדים אשר חלקו שפה ותרבות משותפת.

שלישית, יחד עם הדרישה שיעשה כאן צדק מצד הממשל העות'מאני ניתן לזהות בסמנטיקה בה משתמש כותב הביקורת על מקוה ישראל גם סימנים של זהות לוקאל פטריוטית ואולי פרוטו-לאומית פלסטינית. יש לזכור כי הצו הסולטאני משנת 1870 הבטיח את קבלתם של תלמידים מוסלמים למקוה ישראל לצד תלמידים יהודים. במאמר ב**פלסטין**, משתנה הגדרה זו והופכת פרטיקולרית יותר כאמור- "תלמידים מקומיים שאינם יהודים" (תלאמד'ה וטניין ע'יר אל-אסראא'ליין), כלומר ההגדרה נעשית גיאוגרפית ולא רק דתית. תגובתו של חדאר לדברי מלול אף מצמצמת הגדרה זו עוד יותר כאשר זה מחריג את התלמידים המוסלמים מקסטמונו ואנטקיה מקטגוריה זו בטענה שהם "אינם מפלסטין" (ע'ריבאן ען פלסטין). יתכן ואלה זכו לכינוי זה על שום ששפתם הייתה תורכית ולא ערבית ויתכן שעל שום ההבחנה הגיאוגרפית בין 'פלסטין' ובין 'סוריה' או 'אל-שאם'. על כל פנים, משתמע מכאן כי אליבא דחדאר המוסד יעמוד בהבטחת הצו הסולטאני רק אם יקבל לשורותיו תלמידים שמוצאם בפלסטין.

⁶⁷ "מקוה ישראל והערבי", **האור**, 17 ספטמבר, 1912.

זאת כמובן בניגוד לאופן בו הובאו תלמידים יהודים ממקומות שונים בעולם לבית הספר, כפי שראה חדאר בהיותו תלמיד שם. סוגיית התלמידים, אם כך, עשויה להצביע על דינמיקה מעניינת של התגבשות זהות מקומית לעומתית, בהישען על מוסדות עות'מאנים.

ניתן אפוא לסכם ולומר כי אופן קבלתם של תלמידים ערבים לשורות בית הספר על מנת 'לצאת ידי חובה' משתקף מתוך ניתוח הדברים כמערכת שהכשילה את עצמה. הביקורת על אי קבלת תלמידים ערבים לבית הספר היא למעשה ביקורת פנימית הנכתבת על ידי תלמיד לשעבר, מה שנותן לה תוקף וכוח אל מול טענותיו של מלול המסתכל על בית הספר מבחוץ.

בתקופת המנדט קיבלה קליטת תלמידים ערביים למקוה ישראל מסגרת חדשה והיא השכנת יחסים טובים בין יהודים לערבים בארץ. מספר מתווכים יהודים בעלי נגיעה ישירה לשאלת היחסים עם הערבים סייעו במיוחד לעניין זה. הנהלת בית הספר מצדה הבינה את הצורך, אך הערימה קשיים על קבלתם של הערבים בדרשה שאלה ידעו עברית לפני בואם. לדוגמה, במכתב ששלח לאדון בוקעי (מופיע בספרות גם כבוקאי), ממלא המקום של אליהו קראוזה, ב-20 לספטמבר 1920, ביקש אברהם אלמליח לקבל לבית הספר את בנו של חידר בכ טוקאן משכם. אלמליח תיאר כ"אחד מנכבדי המושלמים בנבלוס, שעשה הרבה טובות ליהודים, ועוד עתיד לעשות לטובת היחסים הטובים בין כל האלמנטים שבארץ." אלמליח ציין כמו כן שהבן אינו יודע עברית "אבל הוא ילמד", וכי קבלתו לבית הספר תביא "תועלת רבה לכל היחוסים בינינו לבין שכנינו."⁶⁸ אלמליח עצמו שהיה חבר הועד הלאומי, עורך עיתון החירות ומראשי העדה הספרדית בארץ, עסק רבות במאמריו ובספריו בנושא השאלה הערבית, וראה בספרדים כמתווכים חשובים בין הציונות האירופאית והערבים בארץ.

עסקן מובהק נוסף בסוגיה הערבית, אשר פעל להכנסת תלמידים ערבים לבית הספר, היה נסים מלול, שכפי שראינו הכיר סוגיה זו מקרוב. בסוף שנת 1922, עת שימש מלול כמזכיר לענייני ערבים בוועד הלאומי, הוא פנה במכתב לאליהו קראוזה:⁶⁹ "אחדים מידינו הערבים פנו אלינו בדבר האפשרות להכניס את בניהם ללמוד את מקצוע החקלאות בבית הספר שתחת הנהלתו. בהיות כי נטיתם של הערבים לצדנו היא כבר אחת השאלות העיקריות לשאיפתנו בעבודת בנין הארץ על ידי הטבת יחסנו עם השכנים והושטת עזרתנו להם עד כמה שידנו מגעת." בתחתית מכתבו של מלול הופיעה רשימה של ארבעה תלמידים פוטנציאליים ובהם בורהאן רשיד האשם, בן 15 שתואר כ"בנו של המופתי". סביר להניח שמדובר כאן על לא אחר מאשר המופתי הראשי שהתמנה שנה

⁶⁸ "אברהם אלמליח לבוקעי", ח' תשרי, תרפ"א, J41\384 אצ"מ.

⁶⁹ "נסים מלול אל אליהו קראוזה", 25 ספטמבר, 1922, J41\385 אצ"מ.

קודם לכן לתפקידו, חאג' אמין אל-חוסייני. על המכתב השיב למלול האדון בוסקילה, ממלא מקומו של קראוזה שהיה באותה עת בפריז: "אנו מבינים היטב את נחיצות הדבר ומסכימים אנו ברצון לקבל תלמידים ערבים אחד או שנים... אבל בנוגע למינימום של הידיעות בלשון העברית אני [מדגיש כי] לדעתנו דרישה זו מאוד צודקת ונכונה. השיעורים נכתבים אצלנו בעברית ותלמיד שאינו מבין כלום לא יפיק כל תועלת מבית הספר. לכן הצענו שהתלמיד הערבי הרוצה להיכנס למקוה ישראל צריך ללמוד את הלשון העברית לכל הפחות במידה שיבין מה שמדברים אליו, בשאר הלימודים והבחינות בכלל לא נדקדק, אבל ידיעה כלשהי בלשון העברית מוכרחת היא. אנו חושבים שאם תסבירו למופתי את העניין יבין גם הוא שהדרישה שלנו צודקת היא."⁷⁰ ממילא במכתב זה נקבע גם כי בנו של המופתי הוא היחיד בגיל המתאים לבית הספר והוצע שהוא ילמד עברית ויגיש את מועמדותו שוב. זכות המילה האחרונה בהתכתבות זו נשמרה לנסים מלול שהתעקש והציע כי "אלה מהתלמידים הערבים שבשעת הכנסם לבית הספר אינם יודעים עברית, יוכלו לקבל שיעורים בעברית יותר מחבריהם היהודים, באופן שבזמן קצר יוכלו ללמוד עם חבריהם במחלקה אחת."⁷¹ איננו יודעים האם בסופו של דבר הגיע בנו של המופתי לבית הספר, אולם הדרישה לידיעת העברית לא נעלמה, כפי שניתן להבין מתשובת מקוה ישראל למתווך האחרון שנזכר כאן - חיים מרגליות קלוריסקי. קלוריסקי, שהיה באותה עת מנהל הלשכה הערבית בהנהלה הציונית, פנה ביולי 1924 לאלהו קראוזה וביקש לקבל לבית הספר כמה תלמידים ערבים.⁷²

הדברים שהובאו לעיל מלמדים על שינוי מעניין באופן בו הבינו במקוה ישראל את הצורך לשלב תלמידים ערביים בבית הספר. בעוד שכפי שהראנו, בתקופה העות'מאנית היה הדבר בבחינת מילוי הצו הסולטאני ונאמנות בפני השלטון, בתקופת המנדט קבלת תלמידים ערביים היא בבחינת פרוגרטיבה של בית הספר. נראה כי יש לזקוף את שינוי הגישה הזה לא מעט לתמיכה הבריטית במפעל הציוני ובמוסדות הציונים כמו מקוה ישראל שפעלו בצורה כמעט אוטונומית. כתוצאה מכך, שלום הבית עם הממשל הומר כעת בשלום בית עם השכנים. הציוניזציה של מקוה ישראל תחת ניהולו של אלהו קראוזה הביאה גם לשינוי במעמד השפה העברית, וגם כאן ניתן למצוא שינוי מעניין מהתקופה העות'מאנית. הדרת העברית מפני הצרפתית שאפיינה את המאבק האידיאולוגי הפנים יהודי, כפי שנראה בפרק הבא, הפכה כעת להדרת העברית מפני העברית בתוך מאבק אידיאולוגי פנים ארץ

⁷⁰ "בוסקילה לנסים מלול", 19 דצמבר 1922, J41\321 אצ"מ.

⁷¹ "נסים מלול אל אלהו קראוזה", י"ג תשרי, תרפ"ב, J41\385 אצ"מ.

⁷² "אלהו קראוזה לחיים מרגליות קלוריסקי", 22 ליולי 1924, J41\315 אצ"מ. קראוזה הדגיש גם כאן בתגובתו לבקשה את חשיבות ידיעת העברית: "משום דרכי שלום אנו מקבלים בכל שנה מספר מצומצם של מאוד של בני ערבים והשנה כבר הבטחנום לערבי אחד יחסן משכם ממשפחת נימר לקבל את בנו, אולי נקבל עוד אחד או שנים... נחוץ גם שידעו לדבר עברית, לכתוב ולהבין במידה שיבינו את השעורים של המורים שלנו ושידעו לכתוב את השיעורים במחברת."

ישראלי-פלסטיני. אלא שכאן, בניגוד למקרה הקודם, משמשת השפה לא בייצור מרחב מדומיין כי אם כמסגרת עניינית וקונקרטית בפני תלמידים שביקשו להתקבל לבית הספר. כדאי גם לשים לב כי לאחר מלחמת העולם הראשונה תפסו פועלים יהודים את מקומם של הערבים במקוה ישראל, כך שגם הערבית שנשמעה פה ושם בתקופה העות'מאנית בבית הספר נעלמה לחלוטין.⁷³

שינוי הגישה כלפי סוגית התלמידים הערביים במקוה ישראל לא אפיין את נקודת המבט היהודית בלבד, אלא גם את זו הערבית. ניתן ללמוד זאת מתוך בחינת שיוכם החברתי של התלמידים המוזכרים בהתכתבויות בהן דנו לעיל. ממחישה זאת, למשל, הביוגרפיה האישית של חידר בכ טוקאן, שאת בנו הציע אברהם אלמליח לקבל לבית הספר. חידר בכ שימש לפני מהפכת התורכים הצעירים בתפקידי פקידות וניהול בבנק החקלאי העות'מאני ולאחר מכן מונה למנהל מחלקת החינוך במועצת העיר שכם. בהמשך שימש כנציג מחוז שכם והבלקאא' בפרלמנט באיסטנבול (מג'לס אל-מבעות'אן), כחבר המג'לס בבירות וכראש עיריית שכם. לאחר מלחמת העולם הראשונה נמנה טוקאן על מנהיגי האופזיציה למופתי חאג' אמין אל חסייני.⁷⁴ בנו אחמד טוקאן, אחיהם של מי שיהיו למשוררים הלאומיים הפלסטינים, פדוא ואבראהים טוקאן, אכן התקבל לבית הספר, וסיימו בשנת 1923. בטקס הסיום, שנערך בנוכחות ממלא מקום הנציב העליון, סר גילברט קלייטון, ב-6 לנובמבר נתקבל טוקאן לדוכן מקבלי התעודות, על פי סיקורו של העיתון **דואר היום**, במחיאות כפיים ובהתלהבות מיוחדת. טוקאן היה המסיים הערבי היחיד. לצדו סיימה את לימודיה הנערה הראשונה במקוה ישראל, עדה לרנר.⁷⁵ אחמד טוקאן הלך בדרך המשפחתית ולימים נעשה למדינאי חשוב בירדן.⁷⁶ משפחת טוקאן משכם היא מייצגת מובהקת של שכבת האריסטוקרטיה הפוליטית הפלסטינית, האעיאן. שיוך חברתי ממעמד גבוה אפיין כמובן גם את בורהאן רשיד האשם, בנו של המופתי למשפחת חוסייני – משכבת האליטה הדתית בירושלים. כך גם התלמיד שמוזכר על ידי קראוזה כבן משפחת נימר השכמית, אף היא משפחת אעיאן.⁷⁷

אין זה מקרה שכל התלמידים הללו באו משכבת זו בחברה הפלסטינית. בציבור זה נהוג היה לשלוח לכל הפחות אחד מבני המשפחה להתחנך בבית ספר שאינו מוסלמי, בדרך כלל לבית הספר של המיסיון, מתוך תפיסה ששם תוקנה להם השכלה רחבה יותר מבבתי הספר המוסלמים. אברהים טוקאן, אחיו של אחמד, נשלח לבית

⁷³ שפירא, 1970, 247.

⁷⁴ אל-ח'מאש, 1995, 155.

⁷⁵ "הד יפו: חגיגות מקוה ישראל", *דואר היום*, 6 נובמבר, 1923.

⁷⁶ אל-ח'מאש, 1995, 236.

⁷⁷ שלמה הלל'ס שהיה מורה במקוה ישראל כתב בשנת 1941: "בכל שנה נכנסים גם תלמידים ערבים אחדים, על פי רוב מהמשפחות הנכבדות בארץ." ראו: הלל'ס, תש"א, 76.

הספר של המיסיון האנגליקני סנט ג'ורג' בירושלים, בו למד גם אמין אל-חסיני הצעיר.⁷⁸ יתכן שגם מקוה ישראל, כבית ספר יהודי-מקצועי תחת חסות צרפתית, נכלל בעיני שכבת האריסטוקרטיה הפלסטינית באותה הקטגוריה. אם נכון הדבר, הרי שיש לנו כאן תפיסה הפוכה לזאת שיוצגה עשר שנים קודם לכן בפולמוס בין נסים מלול ועיתון **פלסטין**. בעוד אז נתפס בית הספר כמוסד עות'מאני המחויב לקבל תלמידים ערבים מקומיים, כעת התייחד מקוה ישראל בכך שהיה מוסד זר ואליטיסטי עבור תלמידים מוסלמיים. שינוי זה מעיד על התנתקותו של מקוה ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה מההקשר השלטוני בארץ בעיני היהודים והערבים כאחד.

מתוך המסמכים שנאספו עד כה בארכיונים השונים קשה, כאמור, לקבל תמונה מלאה על כמותם וזהותם של התלמידים הערבים במקוה ישראל, וכפי שראינו מתוך העדויות עולה כי מספרם הכללי לא היה גבוה. אולם, דווקא מסיבה זו סיפורם של אלה הוא חשוב. ראשית, כדי להוסיף ידע על חיי התלמידים במקוה ישראל ועל אופן התנהלותו של המוסד, ושנית, על מנת להביא אל קידמת הבמה זירה פחות מוכרת של יחסי יהודים וערבים. מקור שעשוי לשפוך אור על סוגיה זו כמו גם על סוגיות רבות אחרות הוא אוסף תיקי התלמידים המצוי בארכיון מקוה ישראל שכרגע אינו נגיש למבקרים.⁷⁹

לא ניתן כרגע להניח את האצבע על התלמיד הערבי האחרון שלמד במקוה ישראל, אולם יש להניח שעם התגברות הסכסוך הלאומי הדבר נעשה פחות ופחות מקובל בחברה הערבית. בשנת 1926 הוקם סניף ההגנה של מקוה ישראל, אשר השתמש בבית הספר כבסיס להגנה מרחבית ויחד עם זאת עסק בהכשרת תלמידים בלחימה ובפיקוד.⁸⁰ במהלך שנות ה-30 ההתכה בין ההכשרה החקלאית והצבאית הייתה כבר טבעית, כך שתלמידי מקוה היו לחניכי ההגנה, והמתקנים ובעלי המקצוע של בית הספר שירתו את צרכי ההגנה. בסופו של התהליך החינוכי אם כן, ייצא מקוה ישראל בוגרים שהיו גם חקלאים וגם לוחמים, בהתאמה מושלמת לאתוס הציוני התיישבותי של 'מגל וחרב'.⁸¹ קשה לדמיין את נוכחותם של תלמידים ערביים באווירה זו, אולם ככל הנראה היו עוד כמה מעטים, כפי שעולה מעדותו של האגרונום תלמיד מקוה ישראל דוד זיידנברג. האחרון טען באזני יוסף שפירא

⁷⁸ אל-ח'מאש, 1995, 136; פפה, 2002, 150-151.

⁷⁹ באוסף זה נמצאו גם תיקיהם של תלמידים ערבים מפרק אחר בתולדות מקוה, שנות ה-50 וה-60 של המאה העשרים. אוסף תיקי התלמידים אינו מקוטלג ועל כן אינו נגיש למעיינים. אולם, יתכן וענין מחודש בסוגיות אלה יעודד את הנהלת מקוה ישראל להנגישו בעתיד.

⁸⁰ שפירא, 1970, 335.

⁸¹ יעקבוביץ, 1994, 24-35.

כי בין חבריו לכיתה היה תלמיד ערבי שנעלם לימים אחדים בזמן מאורעות תרפ"ט והיו אף שראו אותו ביפו בין ה"פעילים", אולם עם שוך המאורעות חזר הלה לבית הספר מבלי שמישהו נגע בו לרעה.⁸²

המאורע שכונן סוג חדש של קשר בין מקוה ישראל לתלמידי חקלאות ערבים אירע שנתיים לאחר מכן בשנת 1931 - הקמת בית הספר החקלאי כדורי (בהגייה הערבית: ח'צ'ורי) בטולכרם. בית ספר זה הוקם על ידי ממשלת המנדט במקביל להקמת בית הספר החקלאי כדורי היהודי למרגלות הר תבור שנפתח סופית בשנת 1933.⁸³ תלמידים ערבים שהיו מעוניינים בהכשרה חקלאית הופנו מאז לשם וככל הנראה לא ביקשו יותר להגיע למקוה ישראל. בית הספר כדורי בטולכרם הכשיר תלמידים לחקלאות במסלול של שנתיים, כאשר מסלול להכשרת מורים אך שנה נוספת. בית הספר היה כפוף להלכה למחלקת החינוך של המנדט, אולם היות והוא פעל גם כחווה חקלאית, התבצעה התנהלותו בשגרה מול ועדת החינוך של מחלקת החקלאות והיערות.⁸⁴ למעשה המנהל הבריטי מ. הילד (Heald), של בית הספר כדורי בטולכרם, שימש גם כמזכיר ועדת החינוך, עובדה שקשרה את גורלו עם מקוה ישראל דרך ראש הועדה, אליהו קראוזה.⁸⁵ מתוקף תפקיד זה היה קראוזה אחראי ישיר למינוי חברי ועדת החינוך ובאופן עקיף למינוי בעלי תפקידים בכדורי.⁸⁶ מתוך התכתבויות בין מנהלי בתי הספר אנו מוצאים כי לא פעם נעזרו אנשי בית הספר כדורי הצעיר בניסיונו של בית הספר הוותיק בהכנת מערכי הלימוד, בהכשרת המורים, ואפילו בעיצוב תעודות סיום הלימודים.⁸⁷

אחד מהמכתבים שנשלח לקראוזה התייחס באופן ישיר לבוגריו הערביים של מקוה ישראל. קראוזה התבקש על ידי הילד להציע לבוגריו הערבים שהצטיינו בלימודיהם לעבוד במחלבה בכדורי.⁸⁸ לאחר שבדק את העניין, השיב קראוזה כי כל בוגריו השיגו משרות טובות וכי הם אינם מעוניינים במשכורת הזעומה המוצעת

⁸² שפירא, 1970, 434.

⁸³ שני בתי הספר מומנו באמצעות כסף שהוריש לממשלת המנדט פילנטרופ ואיש עסקים יהודי ממוצא עיראקי בשם אליאס כדורי שמת ב-1922 בהונג קונג שם ניהל את רוב עסקיו. האחרון שתרם רבות במהלך חייו למפעלים חינוכיים במקומות שונים בעולם, ביקש בצוואתו לתרום את הכסף עבור מפעל חינוכי במזרח התיכון מבלי שציין כוונה תחילה יעד מדויק. ממשלת המנדט יעדה מלכתחילה את כסף עבור גימנסיה יהודית-ערבית משותפת בירושלים תחת ניהול בריטי, רעיון שנדחה על ידי ההנהלה הציונית שרצתה בבית ספר "לאומי" בו ידברו עברית. הפתרון הבריטי שהוצע ב-1924 היה גימנסיה עברית ובית ספר חקלאי ערבי. רעיון זה נתקבל בתחילה אבל אז אשר ארליך, מורה מטבריה וחבר מועצת הסתדרות המורים, החל במסע שכנועים לייסד במקום גימנסיה נוספת, בית ספר חקלאי נוסף. לטענתו מקוה ישראל לא יכול להכשיר מספיק חקלאים כפי שנדרש וכי מרכז הכובד של ההתיישבות הנווד בהדרגה צפונה הצריך שם מוקד להכשרה זו. ראו: דומקה, 1985.

⁸⁴ Matthews & Matta, 1949, 251-252.

⁸⁵ Leave, 1937, 650.

⁸⁶ "מ. הילד לאלהו קראוזה, "18 ינואר, 1936, J41\389 אצ"מ; "מ. הילד לאלהו קראוזה, "6 מאי, 1933, J41\389 אצ"מ.

⁸⁷ "אלהו קראוזה למ. הילד" 8 פברואר, 1933, J41\389 אצ"מ; "מ. הילד לאלהו קראוזה, "3 פברואר, 1933, J41\389

אצ"מ; "מ. הילד לאלהו קראוזה, "22 מרץ, 1935, J41\389 אצ"מ.

⁸⁸ "מ. הילד לאלהו קראוזה, "17 אוקטובר, 1935, J41\389 אצ"מ.

בכדורי.⁸⁹ אולם ההקשרים בין שני בתי הספר לא התקיימו בדרג ההנהלה בלבד; גם התלמידים והמורים נפגשו עם עמיתיהם בביקורים של תלמידי ומורי כדורי במקוה ישראל. לצד המפגשים הלימודיים היו גם מופעים רשמיים פחות, בהם הגיעה נבחרת הכדורגל של תלמידי כדורי כדי להתחרות בתלמידי מקוה ישראל בכדורגל.⁹⁰ אולם עם פרוץ המרד הערבי בשנת 1936 קשר זה נותק כליל, ובתי הספר שקעו כל אחד בענייניו. במקוה ישראל הגבירה ההגנה את פעילותה בהכשרה ובכדורי השתלט הצבא הבריטי על חלקים נרחבים מבית הספר ונשאר בהם עד 1946.⁹¹

לעתים קרובות מתוארים יחסי היהודים והערבים בארץ במונחים של 'יחסי שכנים'. אולם, למושג זה יש משמעויות שונות בעברית ובערבית. בשפה העברית משמעות המילה *שכן* היא מי ששוכן, היינו: נמצא במקום מסוים, ושניים שימצאו באותו המקום הרי שהם שכנים. בערבית המונח *ג'אר* נגזר מהשורש *ג'ל*. ו. ר שמשמעותו היא לתת או לבקש חסות. יחסי השכנות במובנם הערבי קושרים את השכנים בקשר שהוא יותר מהמצאות באותו המקום ותו לא; שכנים נקשרים ביחסי תלות.

בפרק זה נסקרו יחסי בית הספר החקלאי מקוה ישראל עם הערבים בארץ ישראל-פלסטין. ראינו כי מקוה ישראל הוא דוגמא למוסד שמפאת תפקידו קשריו לא נתחמו בסביבתו הגיאוגרפית ותלמידים הגיעו אליו ואף יצאו ממנו גם למחוזות רחוקים. בחלוף השנים, החל מסוגית מאבק הקרקעות, דרך נוכחותם של הפועלים הערבים במקוה, קבלת התלמידים הערבים ולבסוף הקשר עם בית הספר כדורי הערבי, הלך מקוה ישראל והתרחק גיאוגרפית וחברתית תחילה משכניו המיידיים בכפר יאזור ובהדרגה, מהאוכלוסייה הערבית בארץ. בהתרחקות זו עבר מקוה ישראל מההגדרה הערבית לשכנות להגדרה העברית. בעוד לאורך העשורים הראשונים התקיימו לצד העוינות והחשדות ההדדיים גם אינטראקציות ברמות שונות, בתקופת המנדט נעלמו בהדרגה הקשרים ונותרה רק האיבה. נוכח מאבק לאומי מחריף, עברו שני אלה ליחסי שכנות עבריים, שניים המצויים באותו המקום.

⁸⁹ "אליהו קראוזה למ. הילד" 28 אוקטובר 1935, J41\389 אצ"מ.

⁹⁰ "מ. הילד לאליהו קראוזה", 17 אוקטובר, 1935, J41\389 אצ"מ; "מ. הילד לאליהו קראוזה", 10 אפריל, 1934, J41\389 אצ"מ.

⁹¹ שפירא, 1970, 433, 251. Matthews & Matta, 1949.

יומיום ויחסים חברתיים במקוה ישראל

ההיסטוריוגרפיה של מקוה ישראל ציירה אותו כמוסד תכליתי, כלי שרת במגמה חינוכית רחבה שנועדה לחזק את הקשר בין העם היהודי וארץ ישראל. בסיפור הזה השחקנים המרכזיים היו מורים שכולם חדורי שליחות ותלמידים שכולם מוצלחים וחדורי מוטיבציה, שיהפכו מאוחר יותר לחקלאים המתהדרים בהיותם בוגרי המוסד והמוסד מתהדר בהם. אולם, מהתיאור הזה נעדרו שחקנים היסטוריים רבים שגם הם חלק מהסיפור של מקוה ישראל, כגון תלמידים שלא התקבלו לבית הספר או תלמידים שסולקו ממנו, פועלים יומיים או קבועים, יהודים וערבים, שעבדו בבית הספר; פועלות ותלמידות, יתומים שחסו בצל בית הספר, תלמידים ערבים ועוד. שחקנים עלומים אלה חוללו מציאות יומיומית שלעתים אינה עולה בקנה אחד עם האידיאל החינוכי העולה מתוך הסיפור ההיסטורי המקובל. חיי היומיום של מקוה ישראל, כפי שהללו מצטיירים ממקורות אותם נפרט בהמשך, מתגלים כמורכבים חברתית ומרחבית. בפרק זה נבקש להציץ אל התקופות השונות של מקוה ישראל תוך בחינה של סוגיות חברתיות במוסד. ניגע ביחסים בין תלמידים ספרדים ואשכנזים בשלהי המאה ה-19, נחפש היכן מתחבאות הנשים בהיסטוריה של מקוה ישראל לאחר מלחמת העולם הראשונה ובשנות ה-20, ו'נפרק' את המרחב של מקוה ישראל יחד עם התלמידים הפחות מוצלחים שלו בשנות ה-20 וה-30. דווקא מבט כזה, החושף את הצדדים הפחות מושלמים של המוסד, מאפשר לעגן אותו בהיסטוריה מציאותית ושלמה יותר, יומיומית יותר, כזו שקל לכל בוגר מערכת חינוך להזדהות עמה ולראות את עצמו, או עצמה, בתוכה.

מה ניתן ללמוד ממכות במסדרון? יחסים אידאולוגיים, עדתיים ומעמדיים, בשלהי המאה ה-19 במקוה ישראל.

הדימוי ההיסטורי המקובל ראה במקוה ישראל מפעל ציוני היסטורי, אשר לקח חלק חשוב בעיצוב דמותו של היהודי האירופאי כחקלאי עברי. במידה רבה משקף דימוי זה מציאות היסטורית מהימנה אלא שזו החלה להתעצב רק בתקופת המנדט הבריטי. מקוה ישראל של שלהי ימי האימפריה העות'מאנית, לעומת זאת היה בעל אופי אחר. מקוה ישראל הוקם למעשה כחלק מרשת של בתי ספר עיוניים וחקלאים במקומות שונים בצפון אפריקה ובאימפריה העות'מאנית, שהחליפו ביניהם תלמידים ומורים. לעבודה החקלאית בארץ ישראל דווקא, ניתן מעמד חשוב בהיבט הסמלי-דתי כעבודת אדמתה של ארץ ישראל וגם בהיבט הפרקטי של הכנסת כלים כלכליים

וחקלאיים מודרניים וסיוע לענני ארץ ישראל היהודים.⁹² תפיסה זו שאבה מרעיון 'שיבת ציון' מבית מדרשם של מי שכונו לימים 'מבשרי הציונות' הרבנים צבי קאלישר ויהודה אלקלעי ובהמשך גם משה הס, אשר ראו בחזרת היהודים לארצם קירוב הגאולה ותיקון עולם רוחני. אולם בעוד שרעיונותיהם של אלה ואחרים השפיעו בהמשך גם על תנועת 'חייבת ציון' אשר הצמיחה את הזרם המרכזי בציונות האירופית בשנות ה-80 וה-90 של המאה ה-19, הגישה החינוכית האליאנסית גם בחלוף השנים לא קשרה בין מיקומו של בית הספר בארץ ישראל ובין רעיונות ציוניים במובני ההגירה וההתיישבות. אליאנס ראתה ביצירת 'יהודי חקלאי' על אדמת ארץ ישראל כחלק מקימום מעמדם של היהודים באימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה באופן כללי.⁹³ אדרבא, הפערים בין הציונות האירופית ובין אליאנס הלכו עם השנים והתרחבו עד למצב שאליאנס ובעיקר בתחומי האימפריה העות'מאנית נחשבה כמתחרה לציונות על ליבותיהם של היהודים.⁹⁴

קהל היעד המובחן של מקוה ישראל תמך באידיאולוגיה האליאנסית. מתוך המסמכים המצויים בארכיון אליאנס אנו מגלים כי על קהל זה נמנה עיקר התלמידים שהגיעו למקוה ישראל מארצות צפון אפריקה, מהאימפריה העות'מאנית ומארצות עות'מאניות לשעבר כמו בולגריה, יוון ורומניה. רוב היהודים מארצות אלה התאפיינו במוצא 'ספרדי'. למעשה על פי הפירמאן העות'מאני, תלמידי מקוה ישראל היו צריכים להיות כולם נתינים עות'מאנים, מה שדרש מהנהלת בית הספר לעסוק בהמרת נתינותם של אלה שבאו למשל מצפון אפריקה והחזיקו בנתינות צרפתית אל מול השלטונות העות'מאנים ואף לשלם על כך גם כסף רב. בשנות ה-90 של המאה ה-19 אנו אף עדים לכך שבעקבות קשיים כלכליים לשלם עבור המרת הנתינות העדיפו בהנהלת בית הספר לקבל מראש תלמידים מהאימפריה.⁹⁵ רעיונות לאומיים ציוניים וזהות עברית שחלחלו אל המוסד דרך הדלת האחורית עם תלמידים ממוצא אירופאי בתוכם ילידי הארץ היו בתקופה האמורה קשים לעיכול ולמעשה נדחו על ידי צוות המורים והתלמידים של בית הספר. הדבר בא לידי ביטוי בזלזול מופגן מצד המורים והתלמידים הוותיקים בשפה העברית ובניסיונות לחדשה, כמו גם ברעיונות הציוניים ובזהות היהודית-עברית הבדלנית.⁹⁶

אל השסע המתואר לעיל התווסף דפוס הבדלי מעמדות שנוצר במקוה ישראל בין פועלים ותלמידים. התלמידים עבדו אמנם בעבודת החקלאות אך עשו זאת למשך מספר שעות ביום לשם לימוד, כשהם מחולקים

⁹² ינקלביץ', 2004, 19-25. שורשיו של רעיון החקלאות באליאנס; שחם, 2007.

⁹³ פנסלר, 1991, 57-58.

⁹⁴ בנבסה, 1989, 60-61.

⁹⁵ Israel XL E 125 Hirsch (1890-91), AIU

⁹⁶ ראו גם מספר עדויות שלא הובאו כאן אצל שפירא 1970, 172-173. בענין המרכזיות של השפה הצרפתית בבתי הספר של אליאנס בכלל ובמקוה ישראל בפרט ראו מאמרו של אחד העם- "בית הספר ביפו" בתוך הקובץ "שאלות ארץ ישראל".

לענפי חקלאות שונים על פי התכנים הנלמדים באותה הכיתה (מחלקה). למעשה, היו אלה הפועלים החיצוניים במקוה ישראל שעשו את עיקר העבודה החקלאית, עבודה שדרשה סיבולת פיזית רבה וככל הנראה גם ניסיון. אלה היו עד מלחמת העולם הראשונה, כפי שהראנו קודם, ברובם המכריע ערבים בני הכפרים הסמוכים.⁹⁷ בשדה היו התלמידים, בעיקר הבוגרים מבניהם, למנהלי העבודה של הפועלים והשגיו כי הם עושים את עבודתם נאמנה. עד מלחמת העולם הראשונה המוטיבציה של יהודים להיות פועלים חקלאיים התפרשה בין כתלי מקוה ישראל יחד עם הרעיון הציוני עצמו כעניין שיש לזלזל בו ואשר מפריע להתנהלות התקינה של מקוה ישראל, שכן העבודה הערבית זולה ויעילה יותר. סוגיה זו, יש לומר, מוכרת בהיסטוריוגרפיה הציונית, ומאפיינת בדרך כלל את הוויכוח האידיאולוגי בין אנשי העלייה הראשונה לשנייה בנוגע למרכזיותה של העבודה העברית במושבות. אולם במקרה של מקוה ישראל אנו עדים להקדמה כרונולוגית של הדין הזה.

רקע זה נחוץ להבנת חוויות חברתיות של פועלים ותלמידים יהודיים המגיעים למקוה ישראל שלא מתוך תפיסת העולם של אליאס. הראשונים ואולי המוכרים ביותר מהקטגוריה הזו הם קבוצת הבי"ויים שהגיעו למקוה ישראל בשנת 1882. פרשיה זו, שהצטיירה לעתים כראשיתה של הציונות במקוה, הייתה למעשה רוויית מתחים. כך כתב למשל חבר הקבוצה הזו, חיים חיסין: "עלינו לעמוד כאן בניסיון קשה, אין נותנים לנו עבודות קלות כגון סימון הערוגות, שתילה, קטיפת פירות, השקאה וכו'. מצווים רק לעדור ולעדור. המשגיח נוגש בכל עוז, אינו נותן מנוח כי כך ציוו עליו. הירש עושה זאת בכוונה כדי להוציא מראשנו את 'השטויות' ולא לצנו לנוסוע מכאן. כל יום הוא עוקב אחרינו מבין העצים, פתאום מופיע על ידינו. בשום אופן אינו מעכל את העובדה שיהודים רוסים (אשר ליהודים הצרפתים דעה רעה ביותר עליהם) ומה גם משכילים, יעבדו ברצינות פשוטו כמשמעו."⁹⁸

תיאור זה של נבכי נפשו של הירש, מנהל מקוה ישראל בין השנים 1879-1891, לא היה רחוק מהמציאות, הוא אכן ראה בנוכחותם של הבי"ויים במקוה ישראל מטרד מיותר. באחת מהתכתובותיו עם אליאנס הוא כתב אודות התלמידים הרוסים שעברו במקוה ישראל והמשיכו את לימודיהם באמריקה: "אני יודע מתוך ניסיון עד כמה חסרי אמונה וכבוד הם המהגרים הרוסים והרומנים לפלשתינה. בשמחה נפטרתי מהם... אני מסרב רשמית לקבל אותם שוב..."⁹⁹ הירש אף טען יותר מפעם אחת כי אין מחיר משכורתם של הבי"ויים שווה אל מול יעילותו של הפועל הערבי. ההשוואה לפועל הערבי לא הייתה תיאורטית ואף נוסתה בפועל כפי שמתואר בזיכרונותיו של מייסד תנועת הבי"ויים, ישראל בלקינד: "המשגיחים על העבודה היו מעמידים את פועלינו בשורה

⁹⁷ שפירא קובע את שנת 1921 כשנה שממנה והלאה לא עבדו יותר ערבים במקוה ישראל. ראו שפירא 1970, 247.

⁹⁸ חיסין 1967, 40.

⁹⁹ Israel XXXIX 125 b (1883-1884), AIU.

אחת עם היותר חרוצים בפועלים הערבים, ויהיו דורשים כי כולם ילכו בשורה אחת. את הבחינה הזאת עברו חברינו באופן מצוין, ועד מהרה לא רצו הערבים לעמוד בשורה אחת עמם...¹⁰⁰

בספרו של יוסף שפירא אכן מתוארים ימיו של שמואל הירש כקשים עבור הבילויים אך חזרתו של קרל נטר לניהול בית הספר, מוצג כאירוע שמטיב את מצבם עד שהם זוכים לקבל חוה משלהם בראשון לציון. אולם, מקורות אחרים מעידים כי היחסים הללו בין צרפתים ורוסים, ציונים ושאינם ציונים, פועלים ותלמידים לא השתנה. מערכות היחסים המורכבות הללו נחשפות כולן בסיפור הקצר "חלצתי הלבנה (מרשימותיו של פועל אינטליגנט)" שפרסם בן אחת ממושבות יהודה, בפסבדונים י. לקוני בגיליון של הפועל הצעיר מה-26 בנובמבר 1908. עם הגיעו של המספר לעבוד כפועל במקוה ישראל הוא מצא עצמו יהודי יחידי בתוך עשרות ערבים, אשר חיכו כמוהו להירשם לעבודה. את הפועלים רשם אחד המורים, אותו מתאר לקוני כ"מגולח ושמן" בעל "בת צחוק של שבע". התהום הפעורה בין השניים משתקפת בשאלה אותה שואל אותו מורה לאחר שהתאמץ להבין את העברית שבפי המספר: "מה ליהודי במקוה ישראל?" תלמידי מקוה ישראל גם הם בחנו את היהודי הפועל בתימהון, הפרידו אותו מהמקום בו עבדו הערבים ואף הקדישו לו את המעדר הטוב ביותר. הערבים נעצו בו בשל כך עיניים זועמות. אולם תחושת השותפות היהודית לא הפיגה בו את הזרות שחש כלפי אותם תלמידים שהתרוצצו בין הפועלים: "איזה מחנה של תלמידים וכולם זרים לי... שפתי לא שפתם ומחשבותיי לא מחשבותיהם" כתב לקוני. אל תוך בליל הזהויות הזה הכניס הסופר גם מפגש עם פועל יהודי יחיד נוסף אלא שאותו הוא מזהה כספרדי: "בכל הוא דומה להם [לערבים]", כתב לקוני, "אותם המכנסים הרחבים והלבנים, אותה השפה ואותה העבודה, אותו המבט נח עליהם... אלא שהוא יודע צרפתית יותר מהם".¹⁰¹ הפועל האשכנזי גילה במקוה ישראל את המוקשים המרכזיים העומדים בפני דרכו: העבודה הערבית, אדנות יהודית צרפתית ובדמות היהודי הספרדי משתקף גם השילוב בין השניים.

שנתיים לאחר מכן, בשנתו הראשונה ללימודים במקוה, ספג התלמיד בן המושבה ראשון לציון משה (מוסא) גולדנברג מהתלמידים האחרים את מלוא הבוז לערכים עליהם התחנך. בזיכרונותיו סיפר כיצד על שום ציונותו ודבקותו בשפה העברית נשתררה איבה בינו ובין תלמידי אליאנס מהרגע הראשון. מנקודת מבטו כתלמיד, מזוהה האנטי ציונות של אליאנס במקוה ישראל עם מוצאם הספרדי של תלמידיו. על אף שבתקופה זו יהודים ספרדים במקומות שונים כבר היו שותפים לשיח ציוני מתגבש, אלה שהתחנכו מילדות בבתי הספר של אליאנס

¹⁰⁰ בלקינד, תשמ"ג.

¹⁰¹ לקוני, 1908.

ולאחר מכן הגיעו גם למקוה ישראל הזדהו באופן מובהק עם הלך הרוח האליאנסי שסלד מהציונות. מקוה ישראל היה מוסד שקלט תלמידי חוץ מהאימפריה העות'מאנית ומצפון אפריקה, וניתן לראות בכך ביטוי מובהק למערכת החינוך האליאנסית. זו שאבה מהגישה הקולוניאלית הצרפתית של משימה מתרבתת, אך יחד עם זאת פעלה בהקשר יהודי ייחודי בו ה'מתורבתים' התנתקו או נותקו מסביבת האם ונעשו דווקא למזוהים עם הכוח הקולוניאלי.¹⁰² העברת בוגרי מערכת החינוך של אליאנס מצפון אפריקה אל טריטוריה מחוץ לקולוניות הצרפתיות כמו ארץ ישראל-פלסטין העות'מאנית הייתה בדיוק מהלך כזה.

הגורם המקשר בין ה'ספרדיות' של התלמידים, כפי שתוארה על ידי רבים מאלה שביקרו במקוה ישראל ובין האידאולוגיה של אליאנס הייתה השפה הצרפתית. סוגיית השפה השלטת במרחב הציבורי נעשתה לזירת המאבק המרכזית של תלמידים כמו גולדנברג אשר התעקש להתבטא בעברית. גולדנברג לא היה הראשון שהצביע על מקומה הנחות של העברית בבית הספר. הסופר והעסקן הציוני, יחיאל מיכל פינס, הבחין בכך בביקורו בבית הספר בשנת 1892. במכתב שכתב לחברו, זאב יעבץ, ציין פינס כי: "מיסדי הבית בהיותם צרפתים נלהבים אמרו בלבם, אין אנושית בעולם אלא הצרפתית."¹⁰³ באותה השנה שמע יעבץ גם מבנו יהודה, שהיה תלמיד במקוה ישראל, דברים דומים בדבר אילוצו להתגדר בחבורה אשכנזית דוברת עברית בתוך בית הספר.¹⁰⁴ אצל איש חיבת ציון, אברהם הירשברג, מובא ההקשר הזה במלוא החריפות אגב תיאורו את הזלזול בשפה העברית לאחר ביקורו במקוה ישראל בשנת 1899: "המורים האלה על פי חינוכם רחוקים מעמם, מידיעת ימיו ומתורתו, ובהיותם מהספרדים המזרחיים קלי הדעת מטבעם, נקלטה בהם השכלת פריז הבולווארית המבזה את היהדות ואת היהודים והרוח הזו שפוכה על כל בתי הספר של האליאנס במזרח... 'יהודי נבזה' 'יהודי מצורע' המה שמות של גנאי השגורים בפי תלמידי הבית הזה. אין נותנים בו מקום ללמוד השפה העברית המהוללת בפי מוריו כי אם למראית עין בלבד..." ניכר אפוא שקטגוריות גזעיות היו בשימוש בשני הצדדים. תיאורו של הרשברג עולה בקנה אחד עם תיאורים רבים אחרים, לפיהם מקוה ישראל הוא ראשית כל מקום בו מדברים צרפתית. "השפה הצרפתית היא לא רק שפת הלימודים, כי אם גם השפה המדוברת, וגם בחמש שעות העבודה של התלמידים עובדים ביום, ידברו רק צרפתית," תואר בכתב העת **אחיאסף** בגיליון שהתפרסם בוורשה בשנת 1898.¹⁰⁵

¹⁰² ינקלביץ, 2004, 20.

¹⁰³ פינס, 1938, 138-140.

¹⁰⁴ ידידיה, 2011, 67.

¹⁰⁵ ברזלי, תרנ"ח.

אבחנה זו מסייעת לנו להבין כי מה ששיווה למוסד את אופיו עבור המבקרים בו לא היה רק המראה שלו כפי שעולה מתוך תיאורים, ציורים, צילומים, מפות ותרשימים, אלא גם מתוך חוויה חושית אחרת, היא החוויה הקולית. הסוכן המובהק של הסביבה הצלילית של מקוה ישראל, כמו במושבות רבות אחרות, הוא הפעמון שעל פי צלצוליו התעוררו, התפללו, אכלו, למדו, עבדו, ושכבו לישון תלמידי מקוה ישראל ומוריו. אולם אם נחפש את הייצוג הפוליטי והאידיאולוגי בסביבה הצלילית של מקוה ישראל תהיה זו השפה הצרפתית שהייתה עד מלחמת העולם הראשונה לשפה שאיחדה את הרקעים הלשוניים השונים בתוך המוסד ולכן גם קיבעה את גבולותיו. המשך תיאורו של הרשברג ממחיש רעיון זה היטב: "החניכים מהאחוזות [המושבות] ומרוסיה אשר למדו עברית בילדותם ואהבת עמם ושפתו בלבד מתבזים בכל עת בפי מוריהם. ביחוד מצטיין בזה המורה הראשי איש צעיר כבן עשרים ושתים. ובר איזאעך שמו. כפעם בפעם הוא קורא באזני התלמידים דברי נאצה על לאומיות ישראל ועל תקוותינו לעתיד – 'אל נא תחשבו תועה על האדמה הזו (במקוה) אשר אנחנו עומדים עליה כי ארץ ישראל היא ולפלשתינה תחשב. האדמה הזו אדמת צרפת היא, אחרי כי קנין חברה צרפתית (האליאנס) היא'...."¹⁰⁶

תחושה זו חדרה אל חווית הביקור והלימוד במקוה ישראל: "במקוה הרגשתי את עצמי בארץ צרפת", טען אריה לייב מוצקין לאחר ביקורו ב-1898.¹⁰⁷ תשומת לב לסביבה הסונית-אקוסטית ולתחושות שהותירה בלב שומעיה מציגה אם כן את מקוה ישראל כאקס-טריטוריה צרפתית בלבנט העות'מאני. הקישור התרבותי היהודי-צרפתי התבטא גם בטקס יומי המוזכר בעדויות בנות התקופה בו הוקראו לאחר תפילת השחרית בפני התלמידים עשרת הדיברות בשפה הצרפתית. באחת מפעולות המחאה שלו ביקש מוסא גולדנברג להקריא בעצמו את עשרת הדיברות ולעיני כל התלמידים פתח את ספר התנ"ך והקריא לאזניהם את הדיברות בעברית. פעולה מחאתית זו זיכתה אותו בגידופים ובמכות מצד התלמידים ובסילוק מבית הספר מצד ההנהלה.¹⁰⁸

החיכוכים בין גולדנברג ועמיתיו הביאו כאמור לא פעם לחרמות, חילופי מהלומות ואף לתקיפות מיניות: "בין הגדולים והחזקים של חברי לכיתה היו הומוסקסואלים, ולא פעם נאבקו עמי בפינה אפלה" כתב.¹⁰⁹ התיאור הנקודתי הזה מאפשר לנו להבין כיצד במוסד בו חיים בצוותא גברים צעירים, מעשים מיניים התפרצו על רקע מתחים אידאולוגיים, הבדלי שפות וזרות, או לכל הפחות התפרשו במסגרת זו. בהתכתביות מנהלי מקוה ישראל עם הועדה המרכזית באליאנס בפריז ניתן למצוא כי פעמיים, בשנים 1904 ו-1914 הוענשו תלמידים בבית הספר

¹⁰⁶ הרשברג, תשל"ז. שפירא בספרו, הביא את תשבחותיו של הירשברג וציין במשפט בלבד את ביקורתו על אף שמסקירתו משתמעת הביקורת כחלק המרכזי, ראו: שפירא 1970, 176.

¹⁰⁷ מוצקין, 1939, 44-45. על ההקשר הרחב של הדיון ב"רוח צרפת" בשוב, ראו: שביט, 1991.

¹⁰⁸ גולדנברג, 1965.

¹⁰⁹ גולדנברג, 1965.

על "התנהגות שאינה מוסרית".¹¹⁰ בהתחשב בכך שלרוב בהתכתבויות אלה צוינו פרטי האירועים המשמעותיים שאירעו בבית הספר (על כך בהמשך הפרק) הדעת נותנת כי מדובר כאן על מעשים הנושאים אופי מיני. פעם אחת, בשנת 1885, אף דווח על תלמיד שהתלונן כי הוטרד מינית על ידי אחד המורים.¹¹¹ תיאורים אלה, שבדרך כלל הושמטו מההיסטוריה של מוסדות חינוכיים, תורמים להבנה שלנו, מעבר לסיפור של מקוה ישראל, כי למיניות בבתי ספר ולהטרדות מיניות יש היסטוריה שראוי לספרה, לא רק כדי להוציא שלדים מהארון אלא כדי להבין גם דרך השדה הזה יחסים בין רוב ומיעוט וגישות אידיאולוגיות.

כפי שטענו קודם לכן, ניתן לראות במקוה ישראל אזור חפיפה של רעיונות חינוכיים ותפיסות עולם: שלוחה של קולוניאליזם צרפתי מתרבת מחד גיסא, ומאידך גיסא מוסד פרוגרסיבי המוקם כחלק מחזון הרפורמות והמודרניזציה. בתווך מפעפעים רעיונות פועליים-ציוניים אט אט פנימה. אולם, על מנת לחשוף היכן תפיסות העולם האלה נפגשות, אין צורך דווקא לצלול אל התכתבויותיהם של קרל נטר והסולטאן העות'מאני. את מפגש התרבויות הזה הרגישו על בשרם התלמידים עצמם. דחיפות במסדרון בית הספר, סלקציה של כלי עבודה, צלצול הפעמון וקריאת התפילה או ברכת המזון, מלמדים אותנו רבות על הזרמים האידיאולוגיים ושדות הכוח שפעלו בבית הספר. ההכרה בכך שגם לחושים, רגשות, זמן יש היסטוריה מסייעת לנו לחדור אל תוך שפע העדויות הלכאורה שולי הזה, וחושפת כיצד הן תורמות להבנתנו את הסביבות האנושית והבנויה גם יחד.

נשים, יחסי מגדר ומושג הביתיות במקוה ישראל

הסיפור ההיסטורי השגור של מקוה ישראל הוא סיפור גברי במובהק. הדמויות המרכזיות המיוצגות בו הן מנהלי בית הספר, מוריו ותלמידיו שהיו עד שנות ה-40 גברים כולם. נשים, כך מסתבר, היו תמיד חלק מהיומיום בבית הספר. הן חיו במקוה ישראל, הן עבדו במטבח, במרפאה ובמקומות אחרים בבית הספר, הן עבדו כפועלות חקלאיות ולעתים הסתננו אל ספסלי הלימודים גם כתלמידות; סיפורן של כל אלה טרם סופר. עם זאת, האם בכתובה אודות נשים וחילוץ מקצת קורותיהן מבין המסמכים ייעשה הצדק עם מקומן בהיסטוריה? האם תשובה לשאלה מדוע הוצאו נשים אל מחוץ לסיפור ההיסטורי של מקוה ישראל תספק לנו תובנות היסטוריות משמעותיות? לא בטוח. כפי שהראו היסטוריונים של המגדר בשנים האחרונות, יתכן וכתבת 'היסטוריה נשית' של מקוה ישראל תדרוש מאתנו את אותה ההטיה שנעשתה עד כה עבור גברים. לחילופין, שימוש בכלים האנליטיים

Israel XLIV E 127 Loupo (1903-04), AIU; Israel XLI E 123 a Krause (1914-17), AIU ¹¹⁰
Israel XXXIX 125 (120 c 1885-86), AIU ¹¹¹

של תחום ההיסטוריה של המגדר, עשויה לאפשר לנו הבנה נכונה יותר של היומיום המקואי. השאלות שעלינו לשאול, אם כן, הן: כיצד הבינו את תפקידיו של גבר במקוה ישראל ואף את הגבריות עצמה, וכיצד הובנו תפקידיהן ומקומן של נשים במקוה, ומדוע היה זה כך? על ידי התמקדות במספר מקרי בוחן בשנות ה-20 של המאה ה-20 נבקש בתת-פרק זה להראות כי גישות מגדריות שונות אכן באו לידי ביטוי במקוה ישראל, וקודמו על ידי קבוצות שונות של נשים, פועלות ותלמידות. המשותף לגישות הללו הוא מקומה של האישה במערכת התפעולית הפנימית של מקוה ישראל, היינו הקשירה בין הנוכחות הנשית והפיכת מקוה ישראל מבית ספר לבית. גם כאן ניתן לראות כיצד סוגיות מרחביות, הן חלק בלתי נפרד מהתהליכים שטענו את הנוף הבנוי, המעובד, והמשותף או הנפרד במשמעויות שונות: מגדריות, לאומיות ואחרות.

הידיעות על נשים שחיו ופעלו במקוה ישראל עד מלחמת העולם הראשונה הן מעטות מאוד. תלמידות לא היו וככל הנראה גם לא פועלות, למעט באותם שבעה חודשים בהם פעלו הביל"ויים במקוה ישראל, ושבמהלכם הייתה דבורה סירוט האישה היחידה בקרב 13 גברים.¹¹² עדות חשובה וכמעט יחידה, החושפת בפנינו את הנוכחות הנשית טרם מלחמת העולם הראשונה במקוה מתוך זווית ראייה נשית היא עדותה של ויקטוריה פריינטה שנולדה במקום בשנת 1901. על פי עדותה, הנשים במקוה ישראל היו רק אלה שחיו והתגוררו שם מכורח היותן נשואות למורים ולעובדי המקום. כך הגיעה אמה של ויקטוריה, מרים ארואץ (מערבית אל-רואץ), ממשפחה ביפו למקוה ישראל בעקבות בעלה - יצחק פריינטה, שהיה בוגר מקוה ישראל ולאחר מכן עבד במוסד, תחילה כחקלאי ולאחר מכן כמנהל המטבח. ויקטוריה עצמה התחתנה אף היא עם בוגר מקוה, ישראל נסים בכר, שלאחר סיום לימודיו החל ללמד בכיתה מיוחדת את ילדי העובדים ובהמשך נעשה למורה מן המניין בבית הספר. השניים התחתנו במקוה ישראל, התגוררו במגורי הפועלים והמשיכו לחיות ולעבוד במקוה ישראל עד מותו של נסים. בעדותה של ויקטוריה מוזכרות גם נשות איש אחרות במקוה ישראל, כמו המיילדת הערבייה שאל חיקה היא עצמה נולדה, והמיילדת העבריייה, גיסתו של אליהו קראוזה, שייילדה אותה בלידתה הראשונה את בנה אברהם. לידה זו קישרה אותה בקשר מיוחד עם שכנתה, אשתו של השוחט של מקוה ישראל (שלא נזכר בשמו), שחלתה ולא יכלה להניק את בנה ועל כן ויקטוריה היא זו שהניקה אותו. גם לאשתו של אליהו קראוזה שמור מקום חשוב בעדותה של ויקטוריה, כשומרת המוסר והצניעות של בנות החווה.

עדותה של ויקטוריה מאפשרת הצצה אל תוך חברת הנשים של... אשר היו נדבך מרכזי במקוה ישראל כמקום מגורים ולא רק כבית ספר. משפחות העובדים והמורים במקוה ישראל יצרו בין לבין עצמן כעין קהילה,

¹¹² "דבורה (דריה) סירוט- ברליאבסקי", בתוך: תדהר, תשנ"ז, 1989.

כשבעוד הגברים היו מקושרים באופן ישיר אל בית הספר, הנשים היו מקושרות אל הבית.¹¹³ יעודו של מקוה ישראל כבית ספר יותר מכחווה חקלאית או מושבה הביא לכך ששותפותן של נשים אלה בתפעול היומיומי של המקום נותר במידת מה סמויה, אל מול החזית הגברית שאיישה את מקצועות הליבה של בית הספר.

הכניסה המסודרת הראשונה של פועלות למקוה, לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה, הפגישה את ויקטוריה וחברותיה עם מודל אחר לגמרי של נשיות. קבוצת הפועלות של מקוה ישראל אותה הקים אליעזר יפה נשענה על ניסיונם של הקולקטיב בסג'רה (1908) ושל חוות הלימוד בכנרת (1911), אשר שינו את תפקידיה של החלוצה מעבודה במטבח ובמכבסה, אשר אפיינה את הקבוצות הראשונות של העלייה השנייה, לעבודה חקלאית. ביסוד תהליך זה היה פיתוח ודרישת בלעדיות על ענפי חקלאות חדשים המותאמים לנשים כמו גן ירק, לול ורפת. הייתה זו ראשיתה של תנועת הפועלות בארץ ישראל. במהלך מלחמת העולם הראשונה קיימה תנועת הפועלות ועידות שנתיות וישיבות ועד פועל ועם סיום המלחמה חיפשה מקומות לממש בהם את רעיונותיה.¹¹⁴

קבוצת הפועלות של מקוה ישראל הייתה אחד מתוצרים אלו. הקבוצה קמה בשאיפה לייסד מרכז מעשי להכשרת פועלות במרכז הארץ בסמוך למושבות יהודה. לפי התכנית, קבוצה זו הייתה אמורה להיות מוכשרת בעבודת המשק הביתי; דהיינו בתחומי החקלאות הנוגעים להחזקתה הפנימית של החווה - רפת, לול, מחלבה, גינת ירק, ובכלכלת הבית - המטבח, המתפרה, המכבסה והניקיון. 100 דונם אדמה, באר מים, חלקת ירקות, חדרים ומטבח הוקצו לעניין במקוה ישראל ותכנית הכשרה שלמה גובשה על ידי אליעזר יפה.¹¹⁵ כמו כן קיבלה הקבוצה את האחריות על הרפת ועל המחלבה של מקוה ישראל. על הבאתה של קבוצת הפועלות למקוה ישראל הקלה העובדה שבית הספר היה באותם ימים סגור בהוראת אליאנס מפאת המלחמה. כמו כן, שכרן של הפועלות היה שווה לשכרם של הפועלים הערבים שביצעו את אותן עבודות לפנים, שכר שעמד על 10 לירות מצריות לחודש. לאחר אי אלו קשיים כלכליים החלה הקבוצה לפעול ועד מהרה מנתה 20 פועלות שעבדו במקצועות החקלאות השונים ואף למדו במערכת סדורה של שיעורים.¹¹⁶ לימים סיפרה אחת הפועלות: "הוא [אליעזר] קבע סדר יום מחושב והכניס את חיינו הסוערים למסגרת... באופן טבעי למדנו הרבה יותר מחקלאות: זו הייתה הדרכה לקראת החיים בכלל."¹¹⁷

¹¹³ "סבתא ויקטוריה בכר לבית פריינטה", מרכז ההדרכה של מקוה ישראל.

¹¹⁴ יזרעאלי, 1984, 118-120.

¹¹⁵ יפה, תש"ז, 35-39.

¹¹⁶ פישמן, 1929, 69-71.

¹¹⁷ שפירא, תש"ג, 16-17.

ככפר חקלאי, ובשונה מבקבוצות השונות, היה מקוה ישראל פלטפורמה אידיאלית למימוש רעיון המשק הביתי וכלכלת הבית, שכן אספקת תוצרי גן הירק, המחלבה והלול לתצרוכת עצמית אכן נדרשו מאוד. החלוקה לפיה הפועלים הגברים עובדים בפלחה; היינו במשק היצרני שניתן למכור את תוצריו, והנשים במשק הביתי התאימה כאן בהחלט. על אף השוני הברור מנשות עובדי מקוה ישראל, ניתן אולי לזהות כאן אלמנטים דומים של זיהוי האישה עם הדאגה לבית ולרווחת יושביו המגולמים סמנטית בביטויים 'המשק הביתי' ו'כלכלת הבית' ופרקטית בדאגה לצרכיו הפנימיים של הכפר החקלאי שנתפס כהרחבה של הבית המשפחתי.

אולם בפועל היה על תהליך זה להתעכב מעט. עם תום שנת העבודה הראשונה של הקבוצה ובתום המלחמה הוחלט לפתוח את בית הספר החקלאי מחדש. בעקבות כך נשלחה מהנהלת אליאנס בפריז הוראה להוציא ממקוה ישראל את קבוצת הפועלות מתוך דאגה ל"מוסריותם של התלמידים". ניתן לראות בצעד זה ביטוי מקומי להלכי רוח שמרניים שהתהלכו בצרפת באותם שנים אשר ביקרו בחריפות את טשטוש התפקידים המגדריים שנוצר במלחמה והשתרש באירופה בשנים שאחריה.¹¹⁸ בתגובה להוראת אליאנס כתב קראוזה להנהלת אליאנס בשבחה של קבוצת הפועלות, אך לא הייתה לדבר השפעה. פיזור של הקבוצה נסקר בעצב וגם בכעס בביטאונים תנועת העבודה היהודית **הפועל הצעיר וקונטרס**.¹¹⁹ אולם, יתכן שהיה לאנשי אליאנס על מה להסתמך בהחלטתם, שכן בימי שהותן במקוה ישראל פגשו הפועלות בסוג אחר של אקטיביזם יהודי של ימי מלחמת העולם הראשונה. במקוה ישראל חנה אחד מהגדודים העבריים. הנשים הצעירות פנו ככל הנראה לבקר את החיילים היהודים מהגדוד, מה שלא מצא חן בעיני מפקדו. האחרון פנה אל אליהו קראוזה וזה פנה אל קבוצת מקוה ישראל על מנת שיפסיקו את העניין.¹²⁰ על כל פנים, בין אם ידעו על כך באליאנס ובין אם לאו, לא ניתן היה למצוא ניגוד חריף יותר בין האופן בו הובנו באליאנס היחסים המגדריים לבין האופן שבו תפסו הפועלות את עבודתן. בעוד שבאליאנס ראו בפועלות גורם להסחת דעתו של התלמיד מלימודיו וסכנת התדרדרות מוסרית, ראו נשות תנועת הפועלות בעבודתן מפעל של תיקון מוסרי. חשוב גם לזכור שהכנסת נשים למקוה ישראל, בין אם כפועלות ובין אם כתלמידות הייתה המצאה ארץ ישראלית, שלא התיישבה לא עם המודל העות'מאני המקורי ולא עם המודל האליאנסי. האופן בו התלמיד היהודי נשלח מביתו על מנת ללמוד בארץ ישראל, לא נועד לכתחילה להיות ישים עבור נשים.

¹¹⁸ על הלכי הרוח האלה ראו למשל: Roberts, 1994, 7.

¹¹⁹ "בארץ ישראל", *הפועל הצעיר*, 27 יולי 1919; "בדבר מקוה ישראל", *קונטרס*, ט"ז (תר"פ).

¹²⁰ "אליהו קראוזה אל הנהלת קבוצת מקוה ישראל", 6 מרץ, 1919, J41\321 אצ"מ.

בדצמבר 1920, בשנה השנייה לחידוש פעולתו של בית הספר, הכניס מחדש המנהל אליהו קראוזה מתחת לרדאר האליאנסי קבוצת פועלות לעבודה במטבח, מה שיהפוך בהמשך לסידור קבוע. העתקי המכתבים היוצאים ממשרדו של קראוזה, השמורים בארכיון הציוני, מאפשרים לנו להציץ אל בין הסירים של אותו מטבח ולגלות כי גם את תפקידי 'כלכלת הבית' היו שראו בדרכים שונות. קבוצה זו פעלה במוסד תחת פיקוחה של מנהלת המטבח וחדרי השינה הגב' הלפרין ומורה בשם ברם. לאחר מספר חודשי עבודה, התלונונו השניים בפני קראוזה כי חמש מתוך הפועלות נוהגות בעבודתן "ברשלנות ובאי דייקנות". קראוזה שניהל את בית ספרו ביד רמה, הוכיח את חמש הצעירות ואף כינה אותן (או את עבודתן) "סמרטוטית".¹²¹ בהמשך, בהמלצת הגב' הלפרין הוא אף פיטר את אותן חמש צעירות, אלא שאז החליטו גם האחרות להתפטר יחד איתן. קראוזה קיבל את התפטרותן וטען כי הוא ידרוש מהן פיצויים בבית משפט על ההפסדים שיהיו לו מהיעדרן הבלתי צפוי. אולם הן בתגובה תבעו אותו בבית המשפט השלום העברי בתל אביב על הכינוי בו כינה אותן ועל פיצויי פיטורין שלא ניתנו להן.¹²² סיומה של פרשייה זו לא מופיעה במסמכים שבידינו אך היא חושפת כי בעידן ה'עבודה העברית' במקוה ישראל מאפיינים של צדק וסולידריות פועלית החלו להכנס למוסד ודווקא בהקשר מגדרי. עובדות המטבח, אשר דחו בתוקף ובאומץ את הביקורת של קראוזה ואת השפה בה היא הוטחה, מדגימות כי בשדה כלכלת הבית פועלות במקוה ישראל היו נתונות למרות כלכלית-גברית מה שאילצן לנקוט בצעדים קולקטיביים שכאלה כחלק מאינטרס כלכלי-מוסרי.¹²³

במקוה ישראל נוצרו גם מודלים משולבים של חלוציות ועבודה כפי שייצגו הפועלות מחד, וחיים כתושבי קבע מן הסוג שייצגו ויקטוריה וחברותיה, מאידך. עם התרחבות בית הספר, הנשים במקוה ישראל לא שימשו רק כאימהות של ילדיהן עצמן אלא מילאו גם תפקיד אימהי עבור תלמידי בית הספר. יש לזכור שמקוה ישראל היה בית ספר בתנאי פנימייה עבור תלמידים שלעתים היו יתומים ולעתים באו מארצות מרוחקות ודמויות אימהיות כאלה היו בוודאי חסרות להם. עם זאת, מקוה ישראל לא היה 'כפר נוער' במובן הקלאסי של המילה, ועל כן לא הכיל בעלי תפקידים רשמיים שנועדו לשמש כמשפחה אומנת עבור החניכים. מקומן של הנשים שעבדו בבית הספר כאימהות עבור התלמידים היה אפוא ספונטני יותר. מודל שכזה מייצגת מי שהייתה בין השנים 1925-1933 האחות של מקוה ישראל, גיסייה פרדקין, אשר עם הגירתה לארץ ישראל מרוסיה הקימה במוסד את המרפאה הראשונה. בעלה של גיסייה, שמריהו פרדקין, היה גם הוא בעל תפקיד במקוה ישראל ושימש כאגרונום. על אף

¹²¹ "אליהו קראוזה לעורך דין גורודסקי, "ד' תמוז, תרפ"א, J41\322 אצ"מ.

¹²² אליהו קראוזה לבית משפט השלום העברי, "ח' תמוז, תרפ"א, J41\322, אצ"מ.

¹²³ לרשימת הפועלים בשנים אלה ראו: "רשימת הפועלים 1920-1924", J41\315 אצ"מ.

שלא הכירה גיסייה את השפה העברית כלל היא נעשתה עד מהרה לדמות בולטת ומרכזית בבית הספר. במקום כמו מקוה ישראל למרפאה לא חסרה עבודה, שכן פציעות מסוגים שונים אירעו בשעת העבודה בשדה כל העת ומלחמה במחלות זיהומיות כמו בילהרציה, דיזנטריה וכולירה הייתה חלק מהיומיום של המוסד.¹²⁴

מודעות שהתפרסמו על לוח בית הספר מגלות לנו כי גם טיפול בכאבי בטן וקלקולי קיבה כתוצאה מאכילת פירות בוסר, אגוזים גנובים או רחצה בבריכות פרדסים היו חלק מעיסוקי המרפאה. בעדותו של בנה של גיסייה מובא מקרה מיוחד בו הבחינה אמו בכוויות דומות על ידיהם של רבים מן התלמידים. הסתבר לה כי נפח בית הספר מתעלל דרך קבע בתלמידים כשהוא מאלץ אותם לאחוז כלי מתכת מלובנים. גיסייה החליטה ללמדו דרך ארץ וביקשה מהתלמידים לחמם את אחד מכליו של הנפח וכשזה הגיע למרפאה בעצמו, מנעה ממנו טיפול עד שהבטיח כי לא יחזור על תעלוליו.¹²⁵ דמותה של גיסייה מדגימה את חשיבותן של נשות מקוה ישראל מעבר לתיקון מחיקתן מההיסטוריה. בעוד שגברים במוסד נטו להעסיק את עצמם באידאולוגיה פדגוגית במקומות שונים היו אלו נשותיהם שזיהו עוולות ובעיות, מצאו להן פתרונות מעשיים ועיצבו בפועל אג'נדות חינוכיות. זו דוגמה כיצד היסטוריה חברתית, הקשובה למכלול הסוכנים ההיסטוריים, חושפת בצורה רחבה יותר את המסר החינוכי של המקום ברמה המעשית והתיאורטית גם יחד.

בתם של בני הזוג פרדקין מייצגת אף היא את הקשר שבין מגדר נשי ובין בית, בהיותה בין הבודדות שזכו להימנות על הקבוצה האחרונה שנסקרו כאן - תלמידות במקוה ישראל. ככלל, על אף שנעשו תכניות לבנות במקוה ישראל בית ספר לבנות עוד בשנות ה-90 של המאה ה-19 ולאחר מכן שוב בתחילת שנות ה-20 של המאה ה-20, מקוה ישראל לא נועד באופן רשמי עבור תלמידות. "אנו מצטערים מאוד שאין לנו אפשרות למלאות את בקשתה ולקבל לבית ספרינו את העלמה המכבדה בת הטובים הבת בכומברג." כתב אליהו קראוזה ביולי 1925 לוורשה, בתגובה לאחד מהמכתבים הלא מעטים שנשלחו למקוה ישראל על ידי הורים שביקשו לקבל את בנותיהם לבית הספר, "בית ספרינו הוא רק בית ספר לצעירים ולא לצעירות" סיכם ויעץ לפנות אל בית הספר של חנה מייזל לצעירות בנהלל.¹²⁶ עם זאת, כלל זה לא תמיד נשמר בקפדנות. אנו מוצאים מקומות שונים בהם מופיעות תלמידות בקרב התלמידים הבנים. כך למשל במכתב דחייה אחר שיצא מבית הספר שנה לפני כן כתב קראוזה

¹²⁴ כהן, 1970

¹²⁵ "עדות גרשון פרדקין", מרכז ההדרכה של מקוה ישראל.

¹²⁶ "אליהו קראוזה למרת מלצר רוזה", 24 ליולי 1925, גם פועלות שבילו תקופה במקוה ישראל היו נשלחות לבית הספר הזה בהמלצת קראוזה. ראו למשל: "אליהו קראוזה לחנה מיזל", ב' אלול תרפ"ד, J41\315 אצ"מ.

בטון מפויס יותר כי "מדור מיוחד בשביל צעירות אין אצלנו. נמצאות בחוותינו מספר קטן מאוד של צעירות והן אינן עוזבות ועוד להכניס אין מקום".¹²⁷

אם כן, יחידות סגולה ככל הנראה היו אך כדי להבין מה הן עשו במקוה ישראל יש לנסות ולאתרן. רשימת התלמידים משנת הלימודים בה נכתב המכתב האחרון, שנמצאה בארכיון הציוני, מעידה כי באותה שנה חבשה את ספסל הלימודים התלמידה כרמליה שיפריס שאף זכתה לציונים נאים.¹²⁸ כרמליה, בת עין גנים, הייתה בתו של נתן שיפריס, מאנשי חברת 'ירקון' להשקאה ומהאנשים הקרובים לאליעזר יפה, וככל הנראה מאלה שהיו מעורבים גם בקבוצת הפועלות של מקוה ישראל בשנת 1919.¹²⁹ אך שיפריס לא הייתה התלמידה הראשונה במקוה ישראל; בשנה שלפניה סיימה בפעם הראשונה תלמידה את הלימודים בבית הספר. בטקס חלוקת התעודות של שנת 1923 השתתפו אישים חשובים מהישוב ונאם בו ממלא מקום הנציב העליון, גילברט קלייטון. האירוע תועד על ידי העיתונים **דואר היום** ו**הארץ** ובאופן מיוחד צוין שמה של התלמידה עדה לרנר כתלמידה הראשונה שסיימה את בית הספר ב-53 השנים האחרונות וקיבלה את תעודתה על רקע מחיאות הכפיים של הקהל. גאולה פרדקין, בת מקוה ישראל שנכנסה ללמוד בבית הספר בשנת 1929, סיפרה לימים כי גם היא הייתה התלמידה היחידה במחזור שלה: "זה לא היה תענוג גדול", סיפרה בכתבה עיתונאית, "הבנים לא יכלו להאמין שאין לי נטייה לפלירטים ואני באמת רוצה להיות חקלאית." חברה לכיתה, סיפרה, אף דרשו שתגלח את ראשה כפי שהם חויבו לעשות.¹³⁰

במהלך שנות ה-30 למדו במקוה ישראל תלמידות נוספות. זאת אנו למדים ממכתבים שנשמרו בארכיון הציוני אשר נשלחו מתלמידות יהודיות בליטא והופנו אל חברותיהן במקוה ישראל.¹³¹ ועדיין, התלמידות עדה, כרמליה וגאולה מייצגות, כפי שניתן לראות, מקרים בודדים בהם נכנסו בנות כתלמידות במקוה ישראל. נראה כי כרטיסי הכניסה המועטים עבור תלמידות נשמרו לבנות מכרים או לכאלה שהתגוררו גופא במקוה ישראל. ניתן לזהות כאן את ההבחנה המגדרית לפיה רק לתלמידים בנים מותר היה, מטבע הדברים, לבוא מבחוץ, נשים נחשבו למקומיות בהיותן תושבות החווה או חלק ממערכת התחזוק והתפעול של המוסד. תלמידות מהחוץ שיבלבלו את דעתם של התלמידים, לא התאימו למערכת הזו. ניכר כי להנהלת בית הספר לא היה כיצד להתמודד עם נושא המיניות, ונכחותן של תלמידות לא זוהתה אלא בהקשר המיני. המימרה המיוחסת לאליהו קראוזה

¹²⁷ "מאליהו קראוזה למר ש. טשרנוביץ", אייר תרפ"ד, J41\328 אצ"מ.

¹²⁸ "הציונים לגמר שנת תרפ"ד", J41\328 אצ"מ.

¹²⁹ "על אליעזר יפה", דבר, 9 אוקטובר, 1942.

¹³⁰ כהן, 1970, 14.

¹³¹ "לחברתי בבית הספר אשר במקוה ישראל", 1931, J41\375 אצ"מ.

מקפלת את הרעיון הזה היטב ולפיה: "לא ילמדו בנות פה עד שלא יהיה לנו פה בית תינוקות" ובמקום אחר צוטט מפיו - "אני לא צריך פה בית יולדות".¹³²

משמעת, עונשים ודמיון המרחב של מקוה ישראל

ההיסטוריה של מקוה ישראל כבית ספר התמקדה לרוב בשני צדדים של הסיפור ההיסטורי. מצד המוסד, נכתב על מנהלי בתי הספר ואופן ניהולם. מצד התלמידים, נכתב על תכניות הלימוד, על דרכי הכשרתם לחקלאות ועל פועלים כבוגרים בפיתוח החקלאות במקומות שונים בארץ. סיפור זה מיוצג על ידי מסמכים ודו"חות רשמיים של בית הספר, של תמונות מבוזמות, של מפות ושל תכניות, המשמשים את ההיסטוריון בבואו לדמיין איך נראים היו החיים בבית הספר. עם זאת, בתווך בין האידיאל החינוכי ובין ההישגים של בית הספר נמצא עולם רחב של משא ומתן בין תלמידים ומורים, של התנגדויות ושל תלמידים פחות מוצלחים. בתווך הזה אנו מגלים פרקטיקות של משמעת ושל התנגדות שהיו חלק מחיי התלמידים, פרקטיקות שלא ניתן להבין את ההוואי המקואי בלעדיהן. על מנת לחשוף את הטפח הנסתר הזה נבקש להשתמש במרחב הפיזי של מקוה ישראל של שנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 ולנתחו כזירה בה פועלים אינטרסים שונים של ההנהלה ושל התלמידים. לרוב נמצא כי בעוד שההנהלה ביקשה לעצב את המרחב ואת הזמן בקונסטרוקציות סדורות, פירקו התלמידים והרכיבו את המרחב חליפות כראות עיניהם.¹³³ ניתן להניח כי בית הספר שדמיינו המורים והמנהלים לא נתפס בהכרח על ידי התלמידים באותו אופן. חילוף מפות מנטליות מרובות אלו והנחתן זו לצד זו מאפשר דיון רציני בשאלה האם בבואנו לשחזר את מקוה אנו מקימים לתחייה את התבנית שנשמרה בתכניות האדריכל ובדמיונו של המנהל, או את המקום אותו הכירו התלמידים, מקום שעשוי להיות שונה בתכלית.

ממסמכים שנשמרו בארכיון הציוני ובארכיון מקוה ישראל מצטייר בית הספר בימיו של אליהו קראוזה כמוסד נוקשה המנוהל דרך חלוקה מרחבית מדוקדקת ומערכת שעות מדויקת, כאשר את המעבר מפרק זמן למשנהו וממרחב למשנהו קבע הפעמון אליו מתייחסים תלמידים רבים בעדויותיהם.¹³⁴ התקנון שקיבל את פני התלמידים הנכנסים לבית הספר הבהיר זאת לתלמידים היטב. לחדר השינה למשל היו שימושים ומועדים ספציפיים מאוד עליהם ניתן ללמוד מהתקנון של שנת 1921:

¹³² ליון, 1970

¹³³ גישה פרשנית זו השאובה מתוך תובנות "המפנה המרחבי" במדעי הרוח, מסייעת לנו לעמוד על פרקטיקות של מאבק והתנגדות שלעתים נותרות סמויות מן העין.

¹³⁴ שפירא, 1970, 226-227.

"עם צלצול הפעמון של הערב בשביל ללכת לישון, צריכים כל התלמידים ללכת לבית השינה, כל אחד ואחד אל מקום מיטתו בלי רעש ושאון, פושט את בגדיו ומחליף כותנת היום בכותנת הלילה ומתכסה בסדין העליון עם השמיכה. את הבגדים צריכים לשים על הקולבים אשר על יד [כל] מטה ומטה. הנעלים להניח רחוק מהמיטה והגרביים על יד הנעלים. כל התלמידים צריכים לשכב במיטותיהם במנוחה גמורה ולא להשתוחח ביניהם. בזה מפריעים את המנוחה של כל התלמידים [ו]שוללים הם החירות ללימודים ולעבודה ליום מחר. במשך הלילה אסור לאף תלמיד להיות מחוץ לבית השנה. כל תלמיד מוכרח להיות נוכח ולהימצא במיטתו."

לחדרי השינה אסור היה להכניס "חפצים ומשחקים" והיה על התלמידים להחליף את סדיניהם כל שבוע. אחרי ההשכמה עם צלצול הפעמון בשעה 5:30 וסידור החדרים, היו נפרדים התלמידים מחדריהם והיה אסור להם לשוב אליהם עד הערב. במהלך היום נעו התלמידים בין האתרים האחרים של בית הספר אשר גם להם ניתנו הוראות לבוש ושימוש מדויקות. אל חדר האוכל נדרשו התלמידים להיכנס מבלי לדבר, בשעות מוגדרות וחבושים בכובע, אותו הסירו בשעת האוכל. החצר הייתה מקום אשר "בשעת הפנאי יכולים התלמידים להשתמש ולשחק בכל המשחקים, להתעמל כרצונם, ואסור לריב ביניהם ולהקים צעקות." כמובן שבשעות העבודה והלימודים אסור היה להימצא בחצר. דגש חשוב הושם על ניקיון והיגיינה, בסעיף מיוחד שהוקדש לכך בתקנון נכתב: "בכל בוקר ובוקר צריכים התלמידים לרחוץ את פניהם ואת ראשם ואת אזניהם וידיהם היטב היטב. בערב לפני לכתם לישון צריכים לרחוץ הרגלים. כל שבוע ושבוע על התלמידים לרחוץ את כל גופם במים בחדר הרחצה או האמבטיה (במרחץ). כל יום על התלמידים לרחוץ את כל גופם בברכה בשעה הקבועה וזאת תחת השגחת המחנך. אסור לגדל ציפורנים ושערות ארוכות..."¹³⁵

בשנות ה-30 כשתלמידי מקוה ישראל היו כבר כמעט כולם ארץ ישראלים אנו מוצאים כי קיימת בתקנון מקוה ישראל גם חלוקה מרחבית לחדרי מגורים, חדרי אוכל וכיתות לימוד על פי "הזרמים האידאולוגיים" הווה אומר: תנועות הנוער שמהן החניכים הגיעו. חדרי השינה שימשו על פי התקנון גם כ"מועדונים" עבור חברי אותה תנועת הנוער. חדרי האוכל חולקו לארבע זרמים כלליים יותר, חדר אוכל לדתיים, חדר אוכל לזרם המזוהה עם השמאל הפוליטי (השומר הצעיר ומכבי הצעיר), חדר לימין הפוליטי (בית"ר והנוער הציוני), וחדר אוכל נפרד לאלו

---

¹³⁵ "תקנון, 41\312, אצ"מ.

שלא היו משויכים לתנועת נוער כלל. במסמך זה אלו האחרונים נקראים "הפראים", קטגוריה המדגישה את תפיסת תפקידו של בית הספר כמוסד מתרבת.¹³⁶

לתנועות הנוער היה תפקיד חשוב גם בארגון פעילות הפנאי של התלמידים ובתחילת שנות ה-30 כבר היו סניפים לרוב התנועות בבית הספר. גם גרעיני ההתיישבות שהתגבשו בבית הספר התעצבו על פי השתייכותם האידיאולוגית של החניך. ההפרדה הקפדנית שהונהגה בבית הספר יתכן ונבעה כתוצאה ממריבות וקטטות המוניות בין חברי התנועות השונות בעיתות של מתיחות פוליטית, כמו זו ששררה במקוה ישראל למשל אחרי רצח ארלזורוב.¹³⁷ על כל פנים, פעילותן של תנועות הנוער בבית הספר מדגימה כי בשנות ה-30, לצד שעות הלימודים והעבודה, גם ה'פנאי' של התלמידים הופך למושא לארגון ומשטור.

אולם בניגוד לאופן הסדור והאידילי בו נראה מקוה ישראל דרך המפות והרציונל החינוכי, בעיני התלמידים היו בכפר החקלאי הזדמנויות אין ספור לשבור מסגרות, לעבור באלגנטיות בין מרחבים ומועדים, לפרק באופן סמלי את המרחב ולהרכיבו בחזרה. במפה התלמידית המדומיינת של מקוה ישראל, נקראה למשל הרחבה מתחת לעץ האזדרכת, שם חולקו התלמידים יומיום לעבודה החקלאית – "שוק העבדים" וחדר האוכל המרוחק של האליפים (תלמידי השנה הראשונה) נקרא על שום ריחוקו מחדרי השינה – "סיביר".¹³⁸ במפה זו יופיעו לצד דרכים, מבנים ואזורים חקלאיים, גם קיצורי דרך, פרצות בגדר, מקומות לינה אלטרנטיביים, פינות עישון, מקומות מפגש סודיים בין בנים ובנות ועוד. מפה שכזו נבקש להתחיל ולשרטט כאן בעזרת זיכרונות, שירים וסיפורים של תלמידי מקוה ישראל וגם דרך מקור ראשוני ייחודי והוא המודעות שנתלו בחצר בית הספר. מודעות אלו החלו להתפרסם ככל הנראה עם כניסתו של קראוזה לבית הספר, בתחילה בשפה הצרפתית. בשנות המלחמה אנו מוצאים מודעות שהתפרסמו בצרפתית ובעברית יחד ולאחר המלחמה הן נכתבו בעברית בלבד.¹³⁹ מודעות אלה אשר נמצאו בספרי ההעתקים של המכתבים היוצאים מהנהלת בית הספר משנות ה-20 וה-30, פנו אל התלמידים ונחתמו על ידי "הועדה הפדגוגית" או על ידי המנהל בעצמו. לרוב המודעות עסקו באירועי משמעת שאירעו בבית הספר, בענישה ובמסר להבא. אותן מודעות מגלות כי תלמידי מקוה ישראל לא תמיד הסכינו עם המסגרת המרחבית ומערכת הזמנים הנוקשה של ההנהלה.

¹³⁶ "לתקנתה של מקוה ישראל", ארכיון מקוה ישראל.

¹³⁷ שפירא, 1970, 260-262.

¹³⁸ "זכרונות ממקוה". מרכז המבקרים מקוה ישראל.

¹³⁹ J41\309 אצ"מ.

מקרה מובהק של שבירת מסגרות שכזו באה בדמות בילוי הפנאי שהחל משתלט על הארץ בשנות ה-20, משחק הכדורגל. הצצה להשלכות של תהליך זה על מקוה ישראל ניתן לקבל מהדברים שנכתבו במודעה הבאה:¹⁴⁰

"בעת האחרונה התלמידים שלנו יותר מדי שטופים במשחק הכדור-רגל, עד שהם שוכחים את הלימודים ואת שעות המנוחה שלהם אחרי העבודה המייגעת בחום הקיץ. המשחק הזה רק מזיק להם. אנו אוסרים על התלמידים לשחק בכדור-רגל בזמן ההפסקות, בצהרים ולפנות ערב. בין שיעור לשיעור עליהם לנוח, ושעות המנוחה בצהרים נתנו לנוח ולהחליף כח ולא להתעייף שוב במשחק כדור-רגל. הרשות נתנה רק ליום השבת בלבד."

משחק הכדורגל, צריך לומר, לא היה בלתי מוכר בארץ לפני כן. ככל הנראה היו כבר ששיחקו אותו בו בקרב הערבים והיהודים בשלהי התקופה העות'מאנית. אגודות ספורט כמו 'מכבי' נוסדה כבר ב-1906 וישנן עדויות על משחקי רחוב טרם מלחמת העולם הראשונה. אולם נראה כי הפריצה של המשחק אל תרבות הפנאי גם במוסדות חינוך הייתה בראשית תקופת המנדט.¹⁴¹ מודעה זו היא עדות להגעתו של המשחק ושל תרבות פנאי הכוללת משחקי ספורט בכלל למקוה ישראל. ואכן מעיניו של מנהל מקוה ישראל היה במשחק הזה כדי לזעזע את 'מבנה הזמן' שבית הספר מושתת עליו, שכן ההפסקה בין השיעורים ובין המלאכות השונות נועדה לחדש כוחות או לקריאה והכנת שיעורים.¹⁴² משחק הכדורגל לא רק ששינה את אופייה של ההפסקה; הוא עלול היה גם לפגום בכוחם של התלמידים במסגרות הזמן הבאות. מודעה נוספת שהתפרסמה בנידון לאחר 10 שנים של מאבק בכדורגל מעידה כי יש במשחק גם כדי לשבור את המסגרות המרחביות של בית הספר: "חצר בית הספר הלא היא רשות הרבים ועל כן אסור לשחק בה בכדור יד או בכדור רגל. מלבד זה גורם המשחק גם הפסד ממון לבית הספר, כי הכדור שובר זכויות ומנורות חשמל. ההנהלה מזהירה שלא לשחק בכדור בחצר. המקום למשחקים הוא החורשה או המגרש הספורטיבי."¹⁴³ ואולי השבר המשמעותי ביותר שהביא אתו הכדורגל למקוה ישראל בעיני ההנהלה היה בדמות הגבר המקואי שבמקום להשקיע את מרצו בלימוד ובעבודת האדמה הוא עוסק במשחק של מה שאהב קראוזה לכנות "פראים". כפי שראינו בפרק הקודם, מקוה ישראל היה אתר שלקח חלק בעיצוב

¹⁴⁰ "מודעה" כ"ב סיוון, תרפ"ג, J41\328 אצ"מ.

¹⁴¹ בן פורת, 2006, 186-196.

¹⁴² "מודעה", י"ז אייר, תרפ"ד, J41\328 אצ"מ.

¹⁴³ "מודעה", 18 פברואר, 1932. אצ"מ.

אידיאלים של גבריות ונשיות, אולם כמו אצל הפועלות גם כאן לעתים נוצרו האידיאלים האלה על אפם וחמתם של הפדגוגים ולא בהנדסתם.

דוגמא אחרת לנקודת המבט השונה של התלמידים על המרחב של מקוה באה לידי ביטוי בשטחי החקלאות. אלה שימשו בתפיסה החינוכית כמקומות העבודה של התלמידים מחד וכמקור הכנסה למוסד מאידך. אולם המפות המשרטטות את סוגי הגידולים בחלקות השונות והטבלאות המסכמות את היבולים השנתיים, מהם נלמדה ההיסטוריה של מקוה ישראל עד כה, מחמיצות את החוויה הבסיסית של כל תלמיד מקואי והיא גניבת התוצרת לשימוש עצמי. אל המטעים והכרמים, כך מסתבר, היו התלמידים מגיעים גם מחוץ לשעות העבודה: "בזה אנו מביעים נזיפה לתלמידים כהנשטוק, מונסטרוסקי, גטלר וכהן אהרון שנכנסו לפרדס בלי רשות וקטפו תפוחי זהב" זעקה המודעה כלפי התלמידים החדשים שהגיעו לבית הספר לאחר המלחמה בספטמבר 1919. "אנו מודיעים לתלמידים שקטיפת פירות וירקות בלי רשות אסורה!"¹⁴⁴ מודעה אחרת קראה: "התלמידים גרוס וששון לוי משולחים מבית הספר לשני שבועות בעד גניבת תפוחי זהב מהפרדסים."¹⁴⁵ אולם המקרים הללו לא נפסקו ועונשים חמורים יותר היו לחוצפנים באמת: "התלמיד הורישטיין מב' יסודית נענש להישלח מבית הספר על זה שקטף תפוחים בשברו ביחד עם זה את ענפי העץ וחלק את הקטופים לתלמידים."¹⁴⁶ לעיתים הגיעה תופעה זו אף למימדים חמורים יותר: "לצערנו הרב, התחילו בזמן האחרון לגנוב שתילים של טבק, חצילים, עגבניות ופלפל מגן הירק", קראה אחת המודעות בשנת 1923, "העבודה המחפירה הזאת היא מעשה ידי אנשים פנימיים ולא גנבי חוץ... אנו מזהירים כי כל מי שיתפס ולו גם תלמיד ימסר בלי כל חמלה למשפט הממשלה."¹⁴⁷

בילוי מקובל נוסף בשטחים החקלאיים שלא בגדר שעות העבודה היה הרחצה בבריכות ההשקיה.¹⁴⁸ על אף שהדבר היה אסור, רבים לא עמדו בפני הפיתוי בחום הקיץ. אחת מהמודעות שנדרשו לתופעה זו קראה באוגוסט 1922:¹⁴⁹ "שנה שלמה נלחמנו במחלה ההודית פה במקוה ישראל עד שנפטרנו ממנה, עכשיו התחילו שוב להתרחץ בבריכה. אנו מודיעים כי כל תלמיד שיתפס מתרחץ באיזו בריכה שהיא, ישולח מבית הספר מיד. כדי להגן על הבריאות של האנשים." אולם המנהג להתרחץ בבריכות המשיך והשתלב עם שבירת מסגרות נוספת, היא הטאבו על מגע בין בנים ובנות במקוה ישראל. כפי שסיפרה ויקטוריה פריינטה: "לאחר שגמרנו בלילות הקיץ

¹⁴⁴ "מודעה", "ג' חשון, תר"פ, J41\312, אצ"מ.
¹⁴⁵ "מודעה", "י"א חשון, תרפ"ב, J41\312, אצ"מ.
¹⁴⁶ "מודעה", "י"ב טבת תרפ"ב, J41\312, אצ"מ.
¹⁴⁷ "מודעה", "ו' אדר תרפ"ג, J41\315, אצ"מ.
¹⁴⁸ "מודעה", "כ"ג אב, תרפ"ג, J41\328, אצ"מ.
¹⁴⁹ "מודעה", "כ"ד אב תרפ"ב, J41\312, אצ"מ.

את העבודה היינו הולכות לבריכה... ואנו הבנות נכנסנו כשגופינו כותנות בלבד. וכאשר כבר היינו בהן קפצו פתאום "טרזנים" מן העץ הסמוך ישר לתוך הבריכה. ולא אחרים היו אלא חניכי מקוה ישראל. וכשהתחלנו לצעוק הופיע אבא מיד והנערים נעלמו כהרף עין אל תוך פרדס סמוך. "האחיות ויקטוריה ופלורין פריינטה הצביעו גם על אתרים אחרים בהם נפגשו בנים ובנות: "בביתנו לא היו מים. הברז היחיד היה בחצר, בקיר בית הכנסת לשם היינו באות כדי לשאוב מים, ושם הכרנו אותם. גם בשער נפגשנו. לשער היה בא רוכל ערבי למכור סיגריות ובוטנים. העמדנו פנים שאנחנו הולכות לקנות אצלו, בינתיים עשינו הכרויות." "לשיטתן, עיקר המפגשים בין בנים לבנות היה בלילה, אז היו הנפגשים בטוחים שלא תצא אליהם מי שהייתה אימת המפגשים בין הבנים לבנות, הגברת קראוזה, שפחדה לצאת מביתה בלילה בגלל העלטה. על פי העדויות הסתובבה הגברת קראוזה עם מקל והייתה מכה את התלמידים בעד התנהגות לא נכונה ובעיקר את הבנות אם אלה התלבשו בצורה לא צנועה.¹⁵⁰ מפגשים בין בנות ובנים בחסות החשיכה נשמרו בפזמון "אור-דרור" שחיבר השחקן רפאל קלצ'קין בעת שהיה תלמיד במקוה ישראל בין השנים 1923-1928. הפזמון יחד עם אחרים שמור בארכיון הזמר העברי שבספריה הלאומית

בירושלים: ¹⁵¹

אור דרור יש חדש,
רבותי סקנדל,
את כל מקוה עוד מעט
יאירו בחשמל.

לאן הולכים, לאן נסים
אם יש כבר בחורות.
אם על כל עץ זוג פנסים
יתקינו בלילות.

בסוף לטיולי חצות,
רומנטיקה בלול,
לא יהיו מתרוצצות
בנותיו של המנהל.

אור דרור
אל געת, אל קטוף
האור- זה חושך של ממש
לנשיקות זה סוף.

שנות לימודיו של קלצ'קין במקוה ישראל אכן מתאימות לתקופה בה החל החשמול של מקוה ישראל. תהליך זה נפתח ככל הנראה בבניין המנהל וסביבותיו, כפי שניתן ללמוד מהמלצתו של קראוזה לדוד ילין על החשמלאי

¹⁵⁰ לוי, 1970. במקום אחר אמרה ויקטוריה פריינטה על בעלה כי: "הוא היה אדם לעומת תלמידים אחרים שמיד שלחו ידיים".

¹⁵¹ הד' 6, אז"ע, 190.

במקוה ישראל בפברואר 1924.¹⁵² משאבות המים בשטחים החקלאים חוברו לתחנת החשמל של רוטנברג בתל אביב בשנת 1927.¹⁵³ אולם מי היו הבנות עליהן מספר קלצ'קין? כפי שראינו בשלב זה היו מעט מאוד תלמידות במקוה ישראל ולכן יש להניח שמדובר על פועלות, שהיו בנות אותו הגיל כמו התלמידים הבוגרים, או בנות המקום כמו במקרה של ויקטוריה ופלורין פריינטה. עדותה של התלמידה גאלה פרדקין שהוזכרה קודם לפיה בני כיתתה דרשו שתגלח כמוהם את שיערה עשויה להצביע על כך שהתלמידות הבודדות במקוה, לא נכנסו לתבנית הבנות הנחשקות בעיני התלמידים. שני בתים בשיר אחר שחובר על ידי קלצ'קין בשנת 1926 לרגל טקס קבלת כובעי הקסקט בבית הספר קושר גם הוא בין הורדת השיער ובין אי היכולת למשוך בנות:¹⁵⁴

"איני מגדל תסרוקת,
כי אין לי בחורה,
אך האמיני לי גם ככה
יש לי כבר צורה.

ומה יועיל הגידו,
אם אגדל בלורית,
הן ספרינו החביב
מהר אותה יוריד."

האם הנהלת מקוה ישראל ידעה על המפגשים החשאיים בין בנים ובנות? לא מצאנו עדות לנזיפה או ענישה על כך במודעות בית הספר בשנות ה-20 וה-30. אדרבא, במכתב שכתב אליהו קראוזה לעמיתו, מנהל בית היתומות בשפיה, משה קלנרי, הוא המליץ בכל פה על בוגריו לעבודה בבית היתומות ו"הרגיע" את קלנרי כי "בנידון זה תלמידינו די מחונכים והם יודעים להקפיד על הנהגים ביחס לילדות. גם אצלנו יש צעירות ושתי תלמידות, הם עובדים ולומדים ביחד ואף פעם לא קרה שום דבר לא נימוסי ביחס לנשים."¹⁵⁵

ארגון והבניית המרחב עבור התלמידים כללו גם את מה שהיה מחוץ לגבולות מקוה ישראל ובראש ובראשונה את העיר יפו. יפו הייתה במישור הפרקטי העיר הקרובה: המשענת לשירותי רפואה, כלכלה, משטרה. הקשר עם הממשל ומוסדות הישוב. אולם במישור החינוכי הייתה יפו יסוד הקלוקל האולטימטיבי עבור התלמידים, המשיכה של העיר ותרבותה נתפסו כהפך המוחלט לערכים אותם ניסה להנחיל בית הספר. תלמידים בני עיר למשל לא התקבלו לבית הספר מתוך מדיניות קבועה, בהנחה כי אין בהם את היסודות הנדרשים לעבודת

¹⁵² "אליהו קראוזה אל דוד ילין", 2 פברואר 1924, J41\316 אצ"מ.

¹⁵³ "סקירה על דבר בית הספר החקלאי מקוה ישראל", 28 אוגוסט 1927.

¹⁵⁴ הד' 6, אצ"ע, 190.

¹⁵⁵ "אליהו קראוזה אל משה קלנרי", י' בסלו תרפ"ד, J41\316 אצ"מ. עד שנת 1925 בה לקחה "הדסה" חסות על שפיה לא היו בו תלמידים.

האדמה.¹⁵⁶ אנו אף מוצאים בהתכתבות מיוני 1923 בין אליהו קראוזה ובין מי שעמדה בראש "ועד היתומים המרכזי לארץ ישראל", הגברת סופיה ברגר, כי על שום קרבת מקוה ישראל אל העיר יפו העדיפה האחרונה שלא להעביר אליו יתומים מחשש ל"השפעה בלתי רצויה [של העיר] על הילדים".¹⁵⁷ עמדה זו היא ביטוי לתפיסה כי יתמות היא תופעה עירונית הקשורה גם בקשר הדוק לאוכלוסייה העירונית של מלחמת העולם הראשונה ועל כן ככל שיורחק היתום מהעיר כך ייטב לו. אמנם, על אף זאת יתומים רבים נשלחו למקוה ישראל אחרי המלחמה והיו לתלמידים היחידים שמוצאם הוא בעיר, מה שהעמיק את גישת ההתרחקות ממנה אף יותר. הד לתפיסתו של קראוזה ניתן למצוא בדברים שנשא בטקס סיום הלימודים של שנת 1919: "איננו יכולים לשכוח כי הרבה מכם הם ילדי העיר ובהיותכם נעים ונדים במשך חמש השנים של המלחמה נשאתם מי מכם בלי אב ובלי אם ויתר עם זה בלי כל אפשרות לבקר איזה בית ספר ולא הייתם יכולים לכל עבודה פיזית... כל שאיפותינו [הן] להפיח בכם את כל האהבה לארצנו ולעבוד אותה. וצריך להגיד כי הדבר הזה הינהו הדבר היותר קשה מאשר ללמד אתכם את העבודה בכלל. וביחוד אתכם ילדי העיר אשר טרם הסכנתם לחוש את האדמה וה[מעשה] הרענן שבעבודת האדמה."¹⁵⁸

הפער שבין התלות בעיר כספק שירותים ובין השפעתה המזיקה על התלמידים לא אפשר להנהלה לשלול מהתלמידים את הזכות לבקר בה לחלוטין, אך ביקורים אלה הוגבלו במועדים ובמשך הזמן. אולם כפי שכבר ראינו לא תמיד הסכימו התלמידים להתיישר על פי המסגרת הבית ספרית. על אחד המקרים הללו אנו למדים מתוך המודעה שפורסמה על לוח המודעות ומשאירה מקום רב לדמיון: "אזהרה!!!" נכתב באותיות גדולות באופן יוצא דופן, "הננו מעירים את תשומת לב התלמידים על המכתב הרצוף למטה ומצטערים מאד על חלול כבוד בית ספרינו בפרהסיה. הננו מזהירים את התלמידים להקפיד מאד על הנהגתם והנהגת [הכוונה להתנהגות] חבריהם בעיר: ואם ישנה עוד פעם כדבר הזה, נהיה מוכרחים לשלול את זכות מכל תלמידינו ללכת העירה בימי שבת וחג."¹⁵⁹ במקרה אחר אנו מוצאים כי תלמידים יצאו אל העיר בלילה לאחר שעת השינה וחזרו רק לפנות בוקר. על מנת

¹⁵⁶ מכתבי דחיה רבים נומקו בכך שבמקוה ישראל לא מקבלים בני עיר ראו לדוגמא: "ש. בוסקילה למר אורנשטיין, "ט' תשרי תרפ"ג, J41\312 אצ"מ.

¹⁵⁷ "סופיה ברגר אל אליהו קראוזה, "3.6.1923, אצ"מ-J41\386.

¹⁵⁸ "נאום אליהו קראוזה, "ספט' 1919, J41\321 אצ"מ. יש לומר כי רעיון זה אינו חדש במקוה ישראל, מתוך התכתבות עם אליאנס משנת 1902 אנו מוצאים כי תושבי מקוה ישראל לא הסכימו לשלוח את ילדיהם להתחנך ביפו מפאת "מצב הרחוב" שם. הם ביקשו מאליאנס לבנות בית ספר לילדי עובדים במקוה ישראל עצמו. ראו: Israel XLIV E 127 Loupo (1903-1904), AIU.

¹⁵⁹ "אזהרה, "תרפ"א, J41\312.

שלא יבחינו בהם הם הלכו לישון בגורן במקום בחדריהם ואף לא התעוררו לעבודה ביום שלמחרת.¹⁶⁰ במקרה אחר בחרו התלמידים להיכנס לחדריהם הנעולים דרך החלונות תוך שהם שוברים את השמשות או ששברו את המנעולים של הדלתות.¹⁶¹ על פעילותם של תלמידי מקוה ישראל בעיר איננו יודעים, כאמור כמעט דבר אולם נראה כי בדומה לאופן בו יש להתייחס אל הכפר יאזור או אל השטחים החקלאיים של מקוה ישראל, מחקר עתידי יצטרך לפרוץ בעקבות התלמידים את גבולות בית הספר המוגדרים והמגודרים ולהבינו גם בקונטקסט מרחבי. ראינו איפוא כי הרגולציה של המרחב והזמן במקוה ישראל הייתה קשורה גם ברגולציה של גופם הגברי של התלמידים ואופני השימוש הנכונים בו. אלמנטים זכוכיתיים ושברירים כמו חלונות ונורות חשמל אפשרו תצפית ופיקוח על התלמידים ועל זמנם הפנוי. אולם, אמצעים ספונטאניים כמו כדורי הרגל סיכנו את ההרמטיות של המרחב הזה והגוף הגברי מלא האון סרב שוב ושוב להיכלא בערוגות של החקלאות המותרת ויצא למסעות קטיפ שונים ומשונים, בפרדסים, בבריכה, במגורי הבנות ובעיר הקרובה. המפה שמצטיירת ממסעות אלה מסייעת ביצירת תמונה שלמה יותר של ההיסטוריה של מקוה ישראל, המייצגת גם את האופן בו ראו התלמידים את בית הספר.

---

¹⁶⁰ "מודעה", 17 אוגוסט 1925, J41\321 אצ"מ.
¹⁶¹ "מודעה", 16 פברואר 1931. אצ"מ.

בית הספר מקוה ישראל נוסד וצמח בנקודת המפגש של תהליכים היסטוריים שהתפתחו ברמה המקומית, האזורית, האימפריאלית והגלובלית ורק היסטוריה המתייחסת אל הרמות הללו ואל הקשרים המורכבים ביניהן יכולה להציב בהקשרים הראויים את סיפורו הייחודי של המוסד. בתוך מערכת ההקשרים הזו ביקשנו גם לספר את הסיפור אחרת. מתחת לטיח בחדרו של המנהל חשפנו ציורים צבעוניים שביצירתם השתתפו מורים ותלמידות, ציונים ואנטי-ציונים, פלאחים מיאזור, פקידים מאיסטנבול ואגרונומים מצרפת. מלבד צליל הצלצול כרינו אוזנינו גם לקולות של תגרה במסדרון, של משחק כדורגל ונשיקה בפרדס. כל אלה, כך ביקשנו להראות, חיוניים לשחזור החיים במקוה ישראל וניתוח חשיבותו ההיסטורית.

מקוה ישראל עשה את צעדיו הראשונים בתוך הקשר עות'מאני מובהק. מבחינת השלטונות נועד המוסד להיות חוליה אחת מני רבות במאמץ לכוון אומה עות'מאנית על-עדתית והומוגנית, המשגשגת על אדמת 'מולדת' עות'מאנית מאוחדת המעובדת בשיטות מודרניות. אולם, חסרון הכיס הכרוני של הממשלה העות'מאנית וחולשתה אל מול המעצמות חייב את הממשלה להתפשר. מסיבות אלה היא בירכה על היוזמה של אליאנס, וזאת למרות שהארגון חתר למעשה תחת המאמצים לכוון אומה עות'מאנית בהדגישו את הזהות היהודית הפרטיקולרית ובהעדפתו לתלמידים יהודים.

מבחינתם של הערבים המקומיים, הפר מקוה את ההבטחה שגילם, כפי שזו התבטאה גם בפרמאן שאפשר את הקמתו. בית הספר הוקם על אדמות שאנשי יאזור תפסו כנחלותיהם ומנגד, הגביל מאוד את כניסתם של תלמידים ערבים למוסד. היחסים בין מקוה לבין השכנים ביאזור היו על כן מתוחים מראשיתם, וכללו תלונות הדדיות לשלטונות, גנבות מצד אנשי יאזור, ואף כמה מקרים של התנגשויות אלימות. ובכל זאת, קשרים התקיימו ברמות שונות. חלק מן הידע החקלאי שעליו התבסס המוסד בראשיתו היה מקומי ובמשך עשרות שנים עיקר העבודה החקלאית במקוה בוצעה על-ידי פועלים ערבים. ערבים מן האזור אף עבדו במוסד בתפקידים שונים ובמקרים שונים נהנו מחסותם של מנהלי בית הספר. היו אף מערכות יחסים אישיים ומקרים של עזרה הדדית בין אנשי מקוה לתושבי יאזור. מציאות זו שבה עוינות וסכסוכי קרקעות מתקיימים לצד קשרי עבודה ויחסים אישיים תואמת את תמונת המחקר העדכנית, לפיה היו יחסי יהודים-ערבים בארץ ישראל של אותה תקופה מקומיים באופיים וגם הסכסוכים טרם לבשו אופי לאומי מובהק. מציאות זו החלה משתנה בעשור השני של המאה העשרים, וביתר שאת בתקופת המנדט. מקוה נדחק או נרתם לפרוייקט הציוני ואילו התנועה הלאומית הערבית העניקה עכשיו מסגרת

רחבה יותר לסכסוכים המקומיים של העבר. במרחב שבין מקוה ליאזור, מרחב שהיה קודם לכן 'מרחב מגע' שאפשר סוגים שונים של אינטראקציה, החלו גובהות חומות של איבה.

בתוך המוסד פנימה היה עולם ומלואו. הניתוח שלנו ניסה לשחזר משהו מן העולם הזה מבלי להגביל עצמו למנסרה הלאומית-האידיאולוגית מכיוון שזו, כך ניסינו להראות, מותרה יותר מדי בחוץ ומשטיחה את המורכבות שמקוה מייצג. הניתוח חשף את היחסים הטעונים בין ספרדים לאשכנזים ובין תומכי הציונות למתנגדיה; הוא איתר את הנשים בהיסטוריה של מקוה ושרטט את קווי המתאר של יחסי המגדר במוסד. עוד חשף הניתוח לא רק את המנגנונים הממשמעים ששירתו את היעדים החינוכיים כפי שהבינו אותם ראשי בית הספר, אלא גם את האופנים שבהם חמקו התלמידים מן המנגנונים האלה, חתרו תחתם ויצרו לעצמם מרחבים וזמנים אלטרנטיביים. הניתוח ה'מרחיב' הזה מאפשר להסביר טוב יותר את ההיסטוריה של מקוה כמוסד אך גם לקשור את ההיסטוריה הזו להיסטוריות רחבות יותר, של הסכסוך, של חינוך חקלאי באימפריה העות'מאנית, של יחס לנוף במזרח התיכון, של מתחים בין-עדתיים ויחסי מגדר בארץ ישראל ועוד.

אנו בסדנה להיסטוריה חברתית רואים במחקר, בשימור ובפיתוח של מקוה פרוייקט בעל פוטנציאל עצום התואם את היעד שהצבנו לעצמנו: להפוך את ההיסטוריה של המזרח התיכון לערוץ של עשייה חברתית, כך שהעבר של האזור יאפשר בנייה של עתידו. הניתוח שהצענו לעיל הוא רק מעט מזער. הוא נועד לפתוח את הדלת למחקר עתידי ולסמן כיווני חקירה מבטיחים. היבטים רבים של ההיסטוריה של מקוה לא טופלו במסגרת מסמך זה. בין אלה ראויים במיוחד לציון חלקה של אליאנס בהקמת המוסד וכן התהליכים שעיצבו אותו לאחר 1948. היבטים אלה יטופלו במסמך משלים אולם גם זה יהיה בבחינת התחלה בלבד. אנו משוכנעים שמחקר נוסף יוליד תובנות חשובות וכי רצוי לחשוב על דרכים לתמוך במחקר שכזה. לצד המחקר אנו סבורים שיש להנגיש את גוף הידע המתהווה לציבור הרחב. ההיסטוריה של מקוה כפי שניסינו לספרה בעמודים אלה מאפשרת לקהלים רחבים ומגוונים להתחבר לסיפורו של המוסד ממגוון זוויות אולם יש צורך במספר פעולות על מנת לאפשר זאת. ראשית, אנו ממליצים על האצת תהליך בניית 'ארכיון מקוה' שיקל על מתעניינים את הגישה למסמכים רלבנטיים. שנית, רצוי להנגיש את הידע באמצעות סיורים, שילוט ובמידת האפשר, על-ידי בנייה של מוזיאון שיאפשר המחשה, דהיינו, חוויה חושית של כל אותם צבעים וקולות היסטוריים שעשו את מקוה למה שהיה. כך נימצא לא רק משמרים אתר חשוב בהיסטוריה של הארץ אלא גם נניח אבן דרך חשובה בהיסטוריה של השימור בארץ. מקוה יהיה לאתר היסטורי-חברתי. שמות רבים לו למקוה ישראל וקולות רבים, ואלה מאפשרים לנו לא רק להרהר בזמנים עברו, אלא גם לדמיין מרחבים שעוד יבואו.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

- ארכיון המדינה בירושלים.
הארכיון הציוני המרכזי בירושלים (אצ"מ).
ארכיון מקוה ישראל.
ארכיון ראש הממשלה באיסטנבול (BOA).
ארכיון אליאנס בפריז (AIU).

מאמרים וספרים

- אפשטיין, יצחק. "שאלה נעלמה." *השלח* 20 (1907): 193-206.
בלקינד, ישראל. *בנתיב הבילויים*. תל אביב: משרד הביטחון, תשמ"ג.
בן בסט, יובל. "תקריות רחובות בפטיציות של האוכלוסיה הערבית הכפרית לאסתאנבול 1890-1913." *קתדרה*, 2012: 101-116.
בן חנניה, יהושע. "העיתונאי היהודי-ערבי הראשון." *הפועל הצעיר*, מס' 32 (תשי"ט): 12-13.
בן פורת, אמיר. "העיר, הבורגנים והמשחק הג'נטלמני המכונה כדורגל." בעריכת עודד היילברונר ו מיכאל לויין.
העיר הישראלית (רסלינג), 2006: 167-200.
בן צבי, רחל ינאית. *אליהו קראוזה: אבי החינוך החקלאי בארץ ישראל*. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תשכ"ג.
בנבסה, אסתי. "התנועה הציונית בתורכיה בשלהי המאה-19 ובתחילת המאה ה-20." *פעמים* 40 (1989): 75-54.
ברזלי. "השקפה על הישוב." *אחיאסף*, תרנ"ח.
בריל, עפרה. "נשות הברזל." *אין תאריך*.
גולדנברג, משה (מוסא). *והקרן עודנה קיימת: פרקי זכרונות*. מרחביה: הקיבוץ הארצי, 1965.

- גרבר, חיים, ורות קרק. "מפות רישום קרקעות בארץ ישראל בתקופה העות'מאנית." *קתדרה* 22 (1982): 118-113.
- דומקה, אליעזר. "חבלי לידתו של בית הספר כדורי." *קתדרה* 35 (1985): 108-91.
- הירשברג, אברהם שמואל. *בארץ המזרח*. ירושלים: יד בן צבי, תשל"ז.
- הלל'ס, שלמה. *מקוה ישראל: תולדות הנסיון הראשון לחקלאות יהודית בארץ ישראל*. תל אביב: אמנות, תש"א.
- חיסין, חיים. *מיומן אחד הבילויים*. פתח תקוה: בית נטע, 1967.
- אל-ח'מאש, נבאל תיסיר. *תראג'ם א'עלאם מדינת נאבלס וריפהא פי 900 עאם*. נאבלס: דאאר'ת אל-מכתבה אל-וטניה, 1995.
- ידידיה, אסף. "בין ירושלים ל'מקוה ישראל': התכתבות בין זאב יעבץ לבנו יהודה בסתיו 1892." *קתדרה* 142 (2011): 74-55.
- יזרעאלי, דפנה. "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה ועד 1927." *קתדרה* 32 (1984): 140-109.
- ינקלביץ, אסתי. "החינוך החקלאי בבתי הספר החקלאים התיכונים בארץ ישראל 1870-1945." *דוקטורט*. 2004.
- יעקבוביץ, מרדכי. *חולות ותל: סיפורה של ה"הגנה" בחולון ובמקוה ישראל*. חולון: ארגון חברי ההגנה, 1994.
- יפה, אליעזר. *כתבי אליעזר יפה*. תל אביב: עם עובד, תש"ז.
- *כתבי אליעזר יפה*. כרך א'. תל אביב: עם עובד, תש"ז.
- כהן, הלל. *תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי*. ירושלים: כתר, 2013.
- כהן, צביה. "מקוה ישראל- לא רק לגברים." *למרחב*, אפריל 1970.
- ליון, חיה. "הזוגות שיצאו ממקוה ישראל." *דבר*, מאי 1970.
- לקוני, י. "חלצתי הלבנה: מרשימותיו של פועל אינטליגנט." *הפועל הצעיר*, נובמבר 1908.
- מוצקין, אריה לייב. *ספר מוצקין*. בעריכת אלכס ביין. ירושלים: ההנהלה הציונית, 1939.
- מלול, נסים. "העיתונות הערבית." *השלח*, מס' 31 (1914): 450-439.
- מנאע, עאדל. *אעלאם פלסטין פי אואח'ר אל-עהד אל-עת'מאני*. בירות: מא'אססת אל-דרסאת אל-פלסטיניה, 1995.
- "סבתא ויקטוריה בכר לבית פריינטה." (מרכז המבקרים מקוה ישראל) אין תאריך.
- פינס, יחיאל מיכל. *כתבי יחיאל מיכל פינס*. כרך כרך ב'. תל אביב: דביר, 1938.

פישמן, עדה. *תנועת הפועלות הארץ ישראל 1904-1929*. תל אביב: הפועל הצעיר, 1929.

פנסלר, יונתן. "השפעות צרפתיות על ההתיישבות החקלאית היהודית בארץ ישראל (1870-1914)". *קתדרה* 62 (1991): 54-66.

פפה, אילן. *אצולת הארץ: משפחת אל-חסיני*. ירושלים: מוסד ביאליק, 2002.

קראוזה, אליהו. "חבלי הלידה של מקוה ישראל". *ציון* 2 (1941): 104-108.

שביט, יעקב. "רוח צרפת' ו'תרבות צרפת' ב'ישוב היהודי בארץ ישראל (1882-1914)". *קתדרה* 62 (1991): 53-37.

שחם, דוד, עורך "כי"ח- כל ישראל חברים". *זמן יהודי חדש: תרבות יהודית בעידן חילוני ב'* (2007): 16-17.

שפירא, יוסף. *אליעזר יפה: פרקי חיים, הערכות, מדבריו*. תל אביב: ועדת הנוער ליד תנועת המושבים, תש"ג.

— *מאה שנה מקוה ישראל*. תל אביב: תרבות וחינוך, 1970.

תדהר, דוד. *אינצקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו*. אשדוד: מכון אוצרות גאוני ספרד, תשנ"ז.

Matthews, Roderic D I , Akrawi Matta .*Education in Arab Countries of the Near East* . Washington D.C: American Council on Education, 1949.

Ben-Basat, Yuavil .*Petitioning the Sultan: Protest and Justice in Late Ottoman Palestine* .London: I.B Tauris, 2013.

Benvenisti, Meron .*City of Stone: The Hidden History of Jerusalem* .Berkeley : University of California Press, 1996.

Evered, Emine .*Empire and Education Under the Ottomans: Politics, Reform and Resistance from the Tanzimat to the Young Turks* .Tauris, 2012.

Gerber, Haim .*The Origins of the Modern Middle East* .London: Lynne Rienner, 1987.

Marder, Brenda L " .Stewards of the Land: The American Farm School and Modern Greece ".*East European Quarterly*.(1979) 59

Pumuk, Sevket“ .Agricultural output and productivity growth in Turkey since 1880 ”.*Agriculture and Economic Development in Europe since 1870*.2006 .

Quataert, Donald“ .Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey, 1888 ”.1908–*International Journal of Middle East Studies* :(1975) 2 'on ,6 .210-227

Roberts, Mary Louise .*Civilization without sexes reconstructing gender in postwar France, 1917-1927* .Chicago :University of Chicago Press, 1994.

Saracoglu, Mehmet Safa“ .Letters from Vidin: a study of Ottoman governmentality and politics of local administration, 1864-1877 ”.*Diss*.2007 .

Somel, Akşin .*The modernization of public education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, autocracy, and discipline* .Brill, 2001.